

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

Садар өртээ
хостуг

12+

№ 87
(19618)

2022 чылдың
ноябрь 16
среда

Хүннүң үнери — 08:03
Ажары — 16:50
Хүн дурту — 8:47

/ Ноябрь 11-13 хүннеринде Бишкекке болган 2022 чылдың делегей чемпионадынга Саян Хертек чемпион болган.

Суггарылга – чаагай дүжүттүң магадылалы

Совет үеде колхоз, совхозтарның тараа болгаш ногаа шөлдеринге суггарылга системаларын тудуп, улуг хемчээлдиг шөлдерге багай эвес дүжүттү ажаап алыр аргалыг турган.

Чалданыш чок чалыы маадыр

Каң-Демир Лопсан-Комбунуң Украинага тускай шериг операциязынга киржип чорааш, дайынчы эжин камгалап каанының дугайында "Россия 1" каналга «Малахов» теледамчыдылгага көргүскен.

\ 3-кү арында

\ 5-6-гы арыннара

49

суггарылга системазы Тываның хову-шөлдеринде бар.

Ноябрь 27 –
Иелер хүнү

Шаандан тура-ла делегейниң аңгы-аңгы чурттарына Иелер хүнүн демдеглээр чораан. Ол дег Россияга база 1915 чылда Иелер хүнүн демдеглеп эгелээн турган. Ынчалза-даа үениң аайы-биле ол хүнү демдеглээри уттундурган. 1990 ажыг чылдарда ук байырларды катап эгидер дугайында айтырыгны көдүргөн соонда, 1998 чылда РФ-тиң Президентинин Чарлыы езугаар Иелер хүнүн Россияга ноябрьның сөөлгү улуг-хүнүнде демдеглээр апарган. 2022 чылда Иелер хүнүн ноябрь 27-де демдеглээри көрдүнгөн.

Ук байырларды Тывага демдеглээринин программасы бадыткаттынган. Ноябрь 24-те Кызыл хоорайның Улусчу чогаадылга төвүнге «Аас-кежиктиг өг-бүлө – чечектелген Тыва» деп иелер шуулганы болур. Аңаа республиканың аңгы-аңгы кожууннарындан келген иелер болгаш Республика баштаар черинин, Дээди Хуралдың болгаш яамыларның төлээлери иелерге байыр чедирип, шылгараанарга шаңналдарны тыпсыр. Ноябрь 21-ден 27-ге чедир хонуктарда Күш-ажыл болгаш социал политика, Кадык камгалал, Өөредилге яамыларының, тус черниң чагырга черлеринин төлээлери даңзы езугаар иелерниң бажыңнарына барып, байыр чедирип, боттук дуза кадарын планнап турар. Чижээлээрге, УЗИ, төлденмес аарыгны эмнээр кабинеттер дээш ниити херэежен аарыгларны эмнээр кабинеттер кожууннарның төп эмнелгелеринге, поликлиникаларынга хүлээп алыышкынны чорудар. Сумуларже көжүп чоруур фельдшер-акушер пунктулары үнүүшкүннерни бо хүннерде чорудар. Оон аңгыда, культура-массалыг болгаш спортчу хемчеглер, янзы-бүрү акциялар болуп эртер.

/ Бистиң корр.

Татарстан биле Тываның
кады ажылдажылгазын калбартыр

Татарстан машина тудуунуң, ооң иштинде «КамАЗ» автомобильдер артык кезектерин хандырап адырында, ол ышкаш энергетика, тудуг база инфраструктура төлөвилелдерин боттандыра-рынга, нефтехимия база дугуй продукциязы, газотурбина шимчедикчилери, үлетпүр болгаш соодукчу дериг-херекселдер, өске-даа продукциялар талазы-биле Тыва-биле кады ажылдаарына белең деп, Татарстанның Президентинин парламента албаны дыңнаткан.

«Боттарывыстың аргадуржулгавыс-биле үлежиринге белең бис. Бистиң регионнар ажыктыг кады ажылдажылганы демниг күженишкениннеривис-биле чедип алырынга бүзүрээр мен» – деп, Рустам Минниханов чугаалаан.

Ужуражылга үезинде Тыва-даа, Татарстан-даа хөй националдыг регионнар деп демдеглеттинген.

«Бистиң бүдүрүлгелеривис силерниң регион-биле кады ажылдажылганы калбартырын бодап турар.

Амдыызында регионнар аразында бараан солчулгавыс шоолуг эвес болгай» – деп, Рустам Минниханов айткан.

Ужуражылга Рустам Миннихановтун Казань Кремлинде ажылдаар өрээлинге болуп эрткен. Татарстанның талазындан үлетпүр болгаш садыг сайыды Олег Коробченко, экономика сайыды Мидхат Шагиахметов база өскелер-даа аңаа киришкен.

Тывадан Чазак Даргазының оралакчызы Александр Брокерт, экономиктиг хөгжүлдө сайыды Айдыс Сат, Москва хоорайда Тываның бүрүн эргелиг төлээзинин албан-хүлээлгезин күүседип турар Михаил Новиков киришкен.

Тыва Республиканың Баштыңы В. Ховалыгның Казань хоорайга ажыл-албан аайы-биле чораанын сагындыраал. Владислав Ховалыг ажыл-агый аайы-

биле Татар Республиканың Экономика яамызынга база Тудуг яамызынга ужуражылгаларны кылып, «Казань» агроүлетпүр парыгы болгаш өске-даа бүдүрүлгелерниң ажылы-биле танышкан.

«Татарстанның экономиктиг болгаш инвестиция күчү-шыдалы-биле таныжып, элээн каш объектилерге чедип, чазак кежигүннери-биле чугаалаштывыс. Бүгү Россияны силерниң регионнар дыка хөй угланыышкыннарда баштап, чаа технологияларны, бедик интеллектуалдыг курлавырны тургузуп берип турар. Бо хүнде федералдыг деңгелдин ажылдакчылары апарган силерниң командаңар кежигүннеринге Татарстанның чоргаарларыны чөптүг» – деп, Тываның Баштыңы чугаалаан.

Рустам Минниханов Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыгга Татар Республиканың күрүне шаңналы – ТАССР-ниң тургустунганының 100 чылы медалды тывыскаан.

Владислав Ховалыг Хүндүлүг аалчылар дептеринде бижикти арттырган.

/ ТР-ниң Чазаның парламента албаны.

Регионнун тудуг адырының хөгжүлдэзин
сайгарып чугаалашкан

Россияның Тудуг яамызынга РФ-тиң тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйының сайыды Ирек Файзуллин биле Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыгның ажылчын ужуражылгазы болуп эрткен. Аңаа «Чурттаар оран-сава болгаш хоорай хүрээлели» деп национал төлөвилелдин күүселдэзин, ол ышкаш чедир туттунмаан объектилерни доозарының база республиканың тудуг адырын хөгжүдеринин айтырыгларын колдадыр сайгарып чугаалашкан.

Росстаттын бергени сан-медээзи-биле алырга, 2022

чылдың октябрь 1-де байдал-биле Тыва Республикада 123,3 муң дөрбелчин метр чуртталга оран-савазын ажылгалга кириген болуп турар, ол болза бо чылгы пландан 11 хуу көвей.

«Кызыл кожуунуң Каа-Хем суурда спорт-культура төвүнүн» тудуун доозарының айтырыгы регионга чугула болуп артпышаан. РФ-тиң Тудуг яамызының удуртукчузу Ирек Файзуллин чедир туттунмаан объектилерниң федералдыг даңзызынче кирер дизе, болур-чогуур документ-саавыр доктааттыгнан негелделерге дүүшкен турар ужурлуг дээрзин демдеглээн. «Айтырыг кырында арткан

объектилерниң талазы-биле ажылды уламчылаары база оларны даңзыже кириери-биле документ-саавырны дүүштүрери чугула» деп, ол чугаалаан.

Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыгның демдеглээни болза: «Бис Каа-Хем суурда Преображенский деп чаа микрорайонну даштыкы инженер четкилери-биле каттай хандырып турар бис. Бо хүнде ында 825 олуттук школа туттунуп турар. Ынчап келирге, амгы үениң хөй аал чурттаар оран-савазын көвүдөдир тударына таарымчалыг байдалдар тургустунуп кээр. Маңаа немей биске төптөн

ырак эвес черде турар спортчу-культура төвүнүн тудуун доозарына күженишкени үндүрери тоң чугула».

Тыва Республикага инженер инфраструктураның объектилерин тударына бюджеттен чээлилээшкениниң акша-хөреңгизи негеттинер. Бисте ындыг дөрт төлөвилелди боттандырып турар. Инфраструктура чээлилээшкениниң акша-хөреңгизин Спутник микрорайонун 3-кү, 4-кү кварталдарында, «Мөңгүн» микрорайонда, Полигонная кудумчузунда болгаш Иркутский микрорайонда үндезин тудуг объектилеринин даштыкы инженер четкилерин хандыраарына углаан.

/ А. ХЕРТЕК белеткээн.

Тываның Баштыңы-биле дорт эфир

Ноябрь 26-да 15.00 шакта Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг дорт эфирге чурттакчы чонун айтырыгларынга харыылаар. Дорт харылзааны хемчегниң методологтук болгаш техниктиг үделгезин хандырып турар Тываның Регион удуртулгавының төвүнүн (ЦУР) шөлүнге эрттирер.

«Хүндүлүг эш-өөр! Регионнун удуртулга төвү-биле дорт эфирни эрттирерин дугуржуп алдывыс. Силерниң айтырыгларыңарны манап арттым. Дорт харылзаа шуптувуска ажыктыг болур дээрзинге бүзүрөп тур мен. Ноябрь 26-да 15.00 шакта ужурашкыже!» – деп, Владислав

Ховалыг бодунуң блогунга дыңнаткан.

Бо хүнден тура дараазында аргаларны ажылгап тургаш, Тываның Баштыңына айтырыгны салып болур:

«Телеграм» мессенджерни ажылгап турарларга тускай чат-ботту тургускан: @glavatuva_bot

«Вайбер» ажылгап турар кижилер айтырыгын <https://qpru.ru/Rn8F> бот таварыштыр салыры эптиг.

«Удур-дөдир харылзаа платформазы» федералдыг система таварыштыр электрондук дилег кириеринге Тываның Баштыңының дорт шугумунга тускай хевирни тургускан: <https://pos.gosuslugi.ru/lkp/direct-line/120/>

«ВКонтакте» социал четкиде Тыва Республиканың Регион удуртулгавының төвүнүн арын таварыштыр: <https://vk.com/tsur17>.

Сөзүглел азы чуруктуг сөзүглел, аудио азы видео кылдыр чорудуп болур. Аргалыг-ла болза, бодунуң адын, берге айтырыгың тодаргай адресин айтып каар болза эки.

«Телеграм» болгаш «Вайбер» таварыштыр дилег кириген хамаатыларга дорт эфир болур хүнде, ооң эгелей бергениниң дугайында СМС-дыңнадыг чедип кээр.

Ол ышкаш дорт эфирни ноябрь 26-да 15.00 шакта Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыгның хуу арынында <https://vk.com/vladislavkhovalyg> база Тываның ЦУР-нуң <https://vk.com/tsur17> арынында көрүп болур

Суггарылга – чаагай дүжүттүң магадылалы

Совет үеде колхоз, совхозтарның тараа болгаш ногаа шөлдеринге суггарылга системаларын тудуп, улуг хемчээлдиг шөлдерге багай эвес дүжүттү ажаап алып аргалыг турган. ССРЭ буступ дүжүп, республикага көдээ ажил-агый сандараанындан суггарылга системалары база ажылгаладан үнгеш, үр үе дургузунда хереглел чок чыткаш, үрелип баксыраан.

Суггарылга четкилерин, араттарның бугаларын шуут-ла ажылгала чок кагган бис деп чугаалап болбас. Тараажы фермерлер, хууда ажил-агыйлыг кижилер демнежи, боттарының акша-хөреңгизи болгаш күжү-биле суггарылга четкилерин болгаш арат бугаларны септеп, ажылгап турарының чижектери бар.

“Найрал” совхоз 1990 чылдарда сандарап дүжүргө-даа, Аймырлыг биле Терезин суггарылга системалары шуут-ла кагдынмаан. Ажил-агый кижилер демнежи алгаш, сугну шөлдерге аксып үндүрүп, суггарылганы чорудуп, сугени мал чеминге ажаап ап, тарааны үрезин чедер шаа-биле тарып өстүрүп келгенер.

Бии-Хем кожуунда тараажы Андрей Бородин бодунуң амы-хууда ажил-херээн суггарылга четкизин септээринден эгелээн, Туранның суггарылга четкизин септээн.

Могай суггарылга четкизин чаартып септээринге бодунуң акша-төгериин тус черниң тараажызы Аяс Тюлюш кириштирген. Суггаттыг черге эки дүжүттүг тарааны-даа, мал чемин-даа каңдаашкынныг чайларда безин, ажаап өстүрүп алырының магадылалы бар деп тараажы санап турар.

Бии-Хем кожуунуң девискээринде дөрт суггарылга четкизи бар. Туран, Малиновка болгаш Могай суггарылга четкилериниң эрге-байдал документилерин тургускан. “Агроүлетпүр комплекзиниң продукциязының экспорту” национал төлевилелдин акшаландырышы-биле Туран суггарылга четкизин 2020 чылда септеп дооскан.

49

суггарылга
системалары
Тываның хову-
шөлдеринде бар.

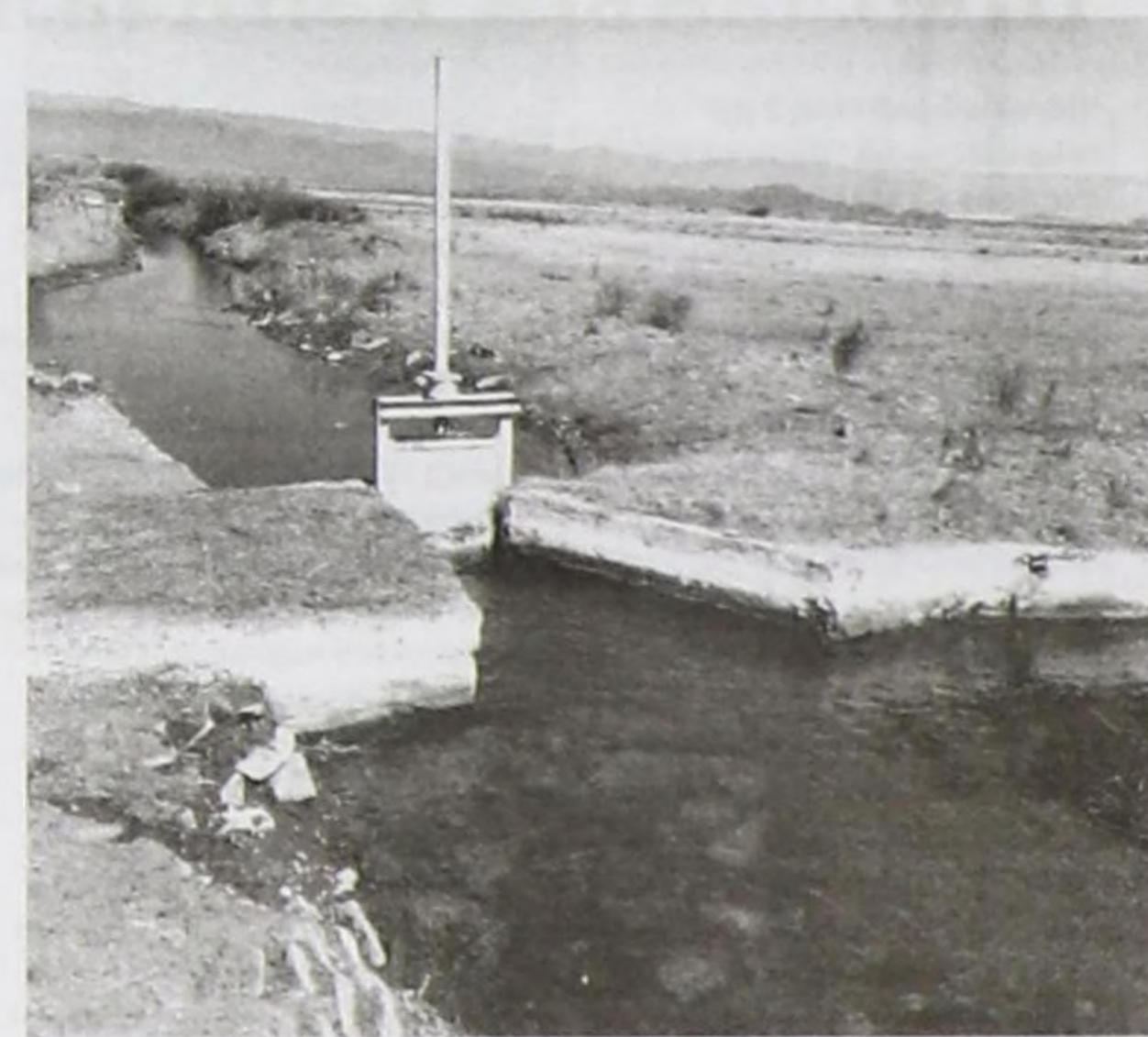
Республиканың тараа болгаш ногаа шөлдеринде суггарылга системаларын септээр база ажылгаарының айтыры 2014 чылда көдүрлүп эгелээн. Республиканың девискээринде улуг суггарылга системаларын федералдыг өнчүже шилчидер, биче хемчээлдиг суггарылга системаларын республиканың кожууннарның, сумуларның болгаш көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң мөөңнөп чыгган акшазы-биле септээр ажил элээн шуудаан. Тываның хову-шөлдеринде 49 суггарылга системалары бар, оларның 8-и федералдыг өнчүге хамааржыр. 32 суггарылга системаларын ажылгап, 33,2 муң гектар тараа шөлдерин суггарып турар, ол дээрге шупту 135,5 муң гектар тараа шөлдериниң 25 хире хуузу-дур.

Республиканың суггарылга системаларын септээринге херек акша-хөреңгини федералдыг бюджеттен үндүрүп алырының бир аргазы — “Агроүлетпүр комплекзиниң продукциязының экспорту” национал төлевилелге киржири. Ооң негелделериниң бирээзи — суггарылга объектилериниң эрге-байдалының документилериниң бар болуру. Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызының дыңнадылгалы-биле алырга, 1990 чылдарда совет экономиктиг система сандарап дүжүкени-биле бистиң регионда база

сүмелээн. Бо таварылга суггарылга системаларының эрге-байдал документилерин тургузар ажил 2021 чылга чедир маажым чоруп келгениниң херечизи.

2023 чылда федералдыг акша-хөреңгини суггарылга системаларының септелгезинге хаара тудар дээш, оларның эрге-байдал документилерин бо чылдың март 25-ке чедир бүрүнү-биле ажылдап кылыр даалганы Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг муниципалитеттерниң удуртукчуларына берген болгай.

Республикада суггарылга системаларының материал-техниктиг байдалын сайгарып көөр, оларны септээр, ажылгалап кирир талазы-биле хемчеглерни саналдап кирир тускай комиссияны Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның даалгазы-биле тургускан. Таңды болгаш Чеди-Хөл кожууннарның девискээринде Мажаалык, Кочетов болгаш Элегес суггарылга системаларын септээш, ажылгалап кирир саналды Тываның Чазаанга республиканың Көдээ ажил-агый яамызы бо чылдың күзүн кириген.

Элегес суггарылга системаның төөгүзү мындыг. Ону Тыва Арат Республика үезинде-ле тудуп эгелээн. Элегес хемден суг аксып үндүрер улуг буганың бажын Чал-Кежиг суурнуң үстүү талазынга туткаш, Элегес шынаазының артыы талазында дагларны белдеди буганы казып бадыргаш, Элегес хемче кири казыпкан. ТАР үезинде “Элегес” күрүне эконому ажил-агыйның, совет үеде Тока аттыг совхозтуң тараа болгаш ногаа шөлдерин ол бугадан арыктар дамчыштыр аксып үндүрген суг-биле суггарып, бедик дүжүттү ажаап ап турган. 1970 чылдарда

Элегес суггарылга системаның бүрүнү-биле делгемчиди чаартып, демир-бетон суггарылга системазы кылдыр эде туткан. Бо суггарылга системанындан ниитизи-биле 1055 гектар шөлү суггарып болур.

Мажаалык, Кочетов болгаш Элегес суггарылга системаларын катап ажылгалап кирир болза, 2,6 муң га шөлге тараа болгаш ногаа аймаан, картофельди суггарып тарып өстүрүп болур деп, Көдээ ажил-агый яамызының специалистери санап үндүрген. Ону чедип алырда, улуг хемчээлдиг септелге ажылдарын чорудар апаар. Бо суггарылга четкилериниң амгы үеде байдалы багай. Элегес хемден суг аксып үндүрер баштарының капитал септелгезин чорудар, системаның бугалар четкилерин септээр, хараган, тал, терек үнген шөлдерни аштар апаар. Суггарылга системанындан сугну тараа болгаш ногаа шөлдеринче чаашкыннадырып чаштырар 12 дериг-херекселди садып алырын база планнаан. Суггарылга системаларының септелгезинге, суггарылга дериг-херекселдин садып алырынга ниитизи-биле 132 миллион рубль акша херек. Катап ажылгалап кириген суггаттыг шөлдерге чылдыңна 4,3 муң тонна тарааны, 1,9 муң тонна картофельди, 687,5 тонна ногааны тарып өстүрүп болур. Республиканың Көдээ

ажыл-агый яамызының экономистериниң санап кааны-биле алырга, ол чарыгдалдар шупту бир чыл болгаш дуглалы бээр.

Көдээ ажил-агый яамызының саналдап киригени бо төлевилелди Тыва Республиканың Чазааның болгаш Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг деткээн. Ону боттандырырынга акша-хөреңгини республиканың 2023 чылда бюджетинге тускайлаар, Мажаалык, Кочетов болгаш Элегес суггарылга системаларының септелгезин келир чазын эгелээр.

/ Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

Чалданыш чок чалыы маадыр

Каң-Демир Лопсан-Комбунуң Украинага тускай шериг операциязынга киржип чорааш, дайынчы эжин камгалап каанының дугайында "Россия 1" каналга «Малахов» теледамчыдылгага көргүскен. Ооң соонда Каң-Демирниң-даа, ооң авазының, даай-авазының телефоннарынче база «ВКонтакте» социал четки таварыштыр Россияның аңгы-аңгы булуңнарындан чалыы маадырга болгаш ооң өг-бүлезинге дуза кадыксаан, четтиргенин илереткен улус долгап, бижип-ле эгелээн. Ынчалдыр бөдүүн тыва оолдуң маадырлыг чоруу бүдүн чуртка дыргын тарай берген...

Бир эвес кады төрөөн алышкылар Олег, Алексей Фадеевтерниң ада-иези балыгланган огулун камгалап каан маадырны дилеп, журналист Андрей Малаховче чагаа биживээн болза, бо төөгү кымга-даа билдинмес артып каар турган чадавас.

"Каң-Демир бичиизинден тура пөрүк мөзү-бүдүштүг, хөй чугаага ынак эвес кижиге. Ол болушкун дугайында авазы-даа, төрөлдери-даа, кым-даа билбээн. Бир хүн, хенертен Москвадан журналистер чедип келген деп дыңнааш, кайгай берген бис. Ол келген улус Каң-Демирниң камгалап кааны дайынчы эжи, ада-иези ону дилеп турарын дыңнаткаш, дамчыдылгага херек чүүлдерин тырттырып алгаш, "Малахов" деп дамчыдылгага киржирин авашкылардан дилээн. Шупту чүве дыка дүрген болган. Каң-Демир биле авазы шуут кайгап, девидеп-даа турган болза, ам канчаар, оларны улус манап, көрүксеп, ужуражыксап турары кончуг боорга, чөпшээрешкеш, дамчыдылгага киришкеш келгени бо. Бис, төрөлдери, боттарывыс безин чүвениң ужур-утказын болган дамчыдылгандан ам билип, дыңнаанывыс бо" – деп, Каң-Демирниң даай-авазы Алена Серен чугаалады.

БЕРГЕЛЕРГЕ ЧАЛЫНМААН

Алена биле Буян Балчылар кады чурттаандан бээр 19 чыл болуп турар. Олар ийи оол, бир кыстың ада-иези. Алена Эрес-ооловна 38 харлыг. Ол Улуг-Хем кожуунуң муниципалдыг эмчи төвүнүң Шагаан-Арыгта туберкулез салбырынга эмчи сестразы болуп 8 чыл ажылдаан. Беш чыл бурунгаар аар аарааш, буттары шимчевестээн соонда, 1-ги бөлүктүн инвалиди болу берген. Авазы аарый бээр, өг-бүлениң улуг огу, чаа-ла 6-гы классчы Каң-Демирге бүгү бажың ажылдан аңгыда, дуңмаларын өстүрүп азыражыр улуг харысалга база ооң экинче дүшкөн. Каң-Демир өөрөнгөш келгеш, ачазыңа дузалажып, бичи-ле хостуг үезинде аар-саар ажылдар – садыгжыларга

дузалажып, ыяш дилдирер черге-даа (пилорамага) ажылдаан, хөмүр дажыыр, демир чыып садар дээш кылбаан-на ажылы чок. Ооң кадында ачазы база бо-ла тайгалап үнө бээр. Колдуунда бажыңда улуг эр кижиниң кылыр ажылдары, от-көс салыр, ыяш-даш чарар, суглаар дээш-ле ажыл үзүлбөс. Өске эш-өөрү ой-нап-хөглөп турда, ол акша ажылдап алыр дээш, ойнаар чай безин алынмас турган. Ынчалза-даа амыдырал аңаа бергелерге торулбайн, ажылдың үнөзүн кончуг эки билер кылдыр өөредип каан. 6-гы классчы Каң-Демир эң баштайгы ажылдап алган акшазы-биле дуңмаларыңа чигирзиг чөмнөр садып бергенин утпас. Оон эгелээш-ле чайгы дыштанылгаларда ажылдаан акшазы-биле бодунга болгаш дуңмаларыңа кедер идик-хеп, өөредилге херекселдери садып, чамдыкта акшазының арты-биле бажыңыңа бичи септелге чорудар дозу-будукту саткаш, боду-ла кылып алыр турганы, ооң быжыг тура-соруктуунуң, эки амыдыралче чүткүлдүүнүң бадыткалы.

РЮКЗАГЫНДА СОЛУП КЕДЕР ХЕВИ БЕЛЕН

Каң-Демир Шагаан-Арыгның 1 дугаар школазын 2020 чылда дооскан. Школага өөренип тургаш, клазының башкызы Людмила Данжалованың эрттирип турганы орус дыл болгаш литература кичээлдерин дыка сонургаар турган. Бо хүнде Людмила Борисовна ук школаның директорунуң хүлээлгезин күүседип турар. 30 чыл башкылап келген үезинде доостурган өөреникчилери хөй-даа болза, оларның аразындан Каң-Демирниң ону бүгү Россияда билдингир башкы кылып каанынга чоргаарланып чугаалады:

"Каң-Демир мээң уруум-биле бирги класстан тура чаңгыс класска кады өөренип, өзүп келген, Улуг класстарга кээрге, клазының башкызы болуп, школыны доостурган болгаш, ооң аажы-чаңын, өг-бүлезинде байдалын эки билер мен.

Школаже 1500 километр ырактан чадаг кээп турган-даа болза, кичээлден чаңгыс-даа озалдап көрбээн. Класска эш-өөрүндөн ылгалбас, өөредилгеге кызымаккай, ону-мону кылып бээрин дилээрге, дораан-на кыла кааптар. Чижээ, клазывыстың таптыг хагдынмас турган эжин Каң-Демирниң септеп кааны олчаан ам-даа эки

/ Клазының башкызы Людмила Данжалова.

хевээр тур, ханада розетканы база ол кылып берген кижиге. Ам-даа ажылгап тур бис. Чеже-даа өг-бүлезинде нарын байдалдар бар болза, кажан-даа хомудап, оом-моом четпес деп көрбээн. Хөй чүве чугаалаарыңа ынак эвес кижиге. Ону кадыг тура-соруктуг, харысалгалыг, ажыл-агыйжы болурунче амыдырал албадапкан деп чугаалап болур. Чүге дээрге ол өөрү ышкыш тенектенип, ойнап-хөглөп, уруглар сонургаар безин чай чок турган. Кичээл төнерге, ажыл-даар хевин солуй кедипкеш, улаштыр акша ажылдап алыр-биле аар-саар ажылдар кылып чоруптар турду. Ийе. Солуй кедер хевин кезээде рюкзактап алган чоруур кижиге.

Шеригден келгенде, көңгүс өске, бедик-шыырак, ёзу-луг улуг эр кижиге апарганын көрдүм. Төп телеканалга Каң-Демир дугайында дамчыдылга болган соонда, Узбекистандан безин улус менче долгап, кончуг эки, езулуг кижизиг оолду башкылап, доостурганы дээш четтиргенин илередип турду. Башкыларын өөреникчилери алдаржыдар

/ Каң-Демир Лопсан-Комбу.

деп чүве бо ышкыжыл. Школавыс башкылары аңаа чоргаарланмас аргавыс чок. Бис-даа канчаар, эң-не кол чүве, Каң-Демирниң амыдыралы ам-на эки талаже өскерлир дээрзинге дыка-ла идегеп тур бис. Ол ону кара дери болгаш дидим чүрээ, кижизиг аажы-чаңы-биле чедип алган" – деп, хоочун башкы чоргаарал-биле чугаалады.

БОДУН БОДААР ҮЕ ТУРБААН

Тускай шериг операциязынга хамаарыштыр Каң-Демир мынчаар сактып чугаалады:

"Дужаал үнүп кээрге-ле, Украинаже тускай шериг операциязынга киржири-биле өөрүм-биле аъттаныпкан бис. Орукка хостаткан украин хоорайларны эртип, чоруп олурувуста, хенертен артиллериядан боолаашкын дуу таладан бүлгүрүп-ле эгелээн. Ол хүн төрүттүнген хүнүм – март 25-тиң хүнүнде даң бажында боолаашкын эгелээн.

Колоннавыс үстү берген. Фадеев алышкылар колон-

наның бажыңа, бис сөөлүңгө чораан бис. Миномёт-даа, артиллерия октары-даа сыылаар, чанывыста частып, дүжүп-ле турду. Колоннаның бажыңа чораан балыглаткан өөрүвүстү камгалаары-биле мурнуку одуругже маңнажыпкан бис. Чоруп ора, чаңгыс взводка кады шериг албаны эрттирип турган эштерим Олег, Алексей Фадеевтерни көрүп кагдым. Бичиизи улуунуң кырында тын чок, шылба хан-чин болу берген чыдарындан дораан чок кижиге-дир деп билип кагдым. Ону майгын-плашка чыттыргаш, үндүр сөөрткөш, адаанга чыткан балыгланган акызын чүктеп алгаш, БТР-ге чедирдим. Бичииз када ол миннип келгеш, дораан дуңмазын айтырарга, чанында ораап каан чыдар кижиге айтырымга, ол катап база меделерин ышкыныпкан. Бис улаштыр балыгланган солдаттарны дажып, чыып халчып-ла турдувус. Ол үеде кижиге бодун бодаар чай-даа тыппас, ок-боо, частышкын даажыңга чеже кижини оон-моон дажып турганывысты орта сагынмас-тыр мен. Аар балыгланган болгаш чок болган солдаттарны Россия кызыгаарынче алгаш, чоруп турда, бис чиик балыгланган эштеривиске бирги эмчи дузазын чедирип турдувус...

Украинадан чанып келгеш, Фадеев акышкылар дугайында чүнү-даа дыңнаваан мен. Оон Москвадан хенертен журналистер бажыңга чедип келгеш, чугаалаарга, дамчыдылгага киржип четкеш, ужурашканывыс ол" – деп, Каң-Демир чугаалап олурда, ооң карактары бирде шириин, бирде муңгак апаарга, коргунчуг дүште дег болган таварылганы катап сактып чугаалаары аңаа (Уланчызы 6-гы арында)

(Төңүзү. Эгези 5-ки арында).

дыка-ла берге болганын
эскерип, бурузунуп-даа
олурдувус.**ОГЛУНГА БҮЗҮРЕЛ
ООЖУКТУРУП ТУРГАН**

Каң-Демир Украинага үш ай болуп турда, ооң ачазы, 41 харлыг Буян Сергеевичиге олурага ордунмас, чыдарга чыттынмас турганы билдингир. 2003 чылда Чечен Республикага болуп турган дайынчы хөделиишкннерге киржип турган үезинде чакпыыл октуң кандызын билир ада оглу дээш сагыжы аарып турган болбайн аан. Ону чүгө оглунга быжыг бүзүрели оожуктуруп турган.

– Эгезинде дыка дүвүреничиг турду. Долгап кээрге, от адаанче халый бербейн, кезээде оваарымчалыг болурун чагып турдум. Оглум черле шыдаар, черле бергелерге алыспас, чанып кээр деп кезээде бүзүрөп турдум. Бичизинден тура оран-шоваа, чүвээ өөреничел кижиге. Меңээ көөрдө, машина-техниканы шуптузун башкарып билир, трактордан эгелээш, КамАЗ-ка чедир. Кырган-ачазы бичии турдала чадаг-терге септээринден эгелээш, өөредип каан. Аваангыр-даа, дидим-даа кижиге – деп, ада оожум чугаалады.

Чаа-ла 19 харлыг Каң-Демирниң мурнунда ам чаа амыдырал эгелээш. Ол хоозун күзелдерге алыспайн, шупту чүве чоорту болур дээрзинге бүзүрелдиг. Амдызында ийи дуңмазын школа доостураар, а эң-не улуг күзели – авазының кылаштай бээр...

ЧОНУ ЧООРГАН

Бо хүнде өг-бүлө Шагаан-Арыг хоорайның Кызыл-Эник Кудажы аттыг кудумчузунда чер бажында чурттап оларлар. 2015 чылда Каң-Демирниң ачазы Буян Сергеевичиге дайынчы хөделиишкннге киришкен хоочун дээш күрүнө халас черни берген. Ынчан Алена Эрес-ооловнаның ие капиталының акшазы-биле боттары бичежек бажыңны тудуп алганнар. Бичежек дээрге беш кижиге кире бээр, тарлай бээр деп билип алыр болза шын болур. Кажан төп телеканалга дамчыдылга үнген соонда, Шагаан-Арыг хоорайның чагыргазы бо өг-бүлениң социал байдалын өөренип көргөш, чаагайжыды туттунган бажың-биле хандыраар дээнин дыңнаткан. «Думчукка тулганда, бызаа сугжу» дээн ышкаш, хоорайның удуртулгазы бо айтырыгны дарый шиитпирлээри-биле боттарының балансызында турар квартираны бээр деп шиитпирлээш. 2010 чылда эргижирээн оран-савадан

чонну көжүрер программа ёзугаар ажылгалче кирген бажың болуп турар.

Шагаан-Арыг хоорайның чагырыкчызының социал политика талазы-биле ора-лакчызының хүлээлгезин күүседип турар Ия Ивановна Тюлюш ол дугайында мындыг тайылбырны берген:

– Алена Эрес-ооловнаның каддының байдалын өөренип көргөш, хоорайның чурттаар оран-сава айтырынын харыылаар комиссия Дружба 57/1 деп адресиг хөй аал чурттаар чаагайжыды туттунган бажыңның бир дугаар каадында 34 дөр-белчин метр шөлдүг, хүн талазында чаңгыс өрээлдиг квартираны ооң адынга бээр деп шиитпир үндүргөн. Ол квартираже бо дораан өг-бүлени көжүрүп кириптери арай-ла болдунмас. Чүгө дээрге коляскалыг улуска үнүп-кирери эптиг кылдыр подъездиже кирер пандусту немей кылыры көрдүнүп турар, ол ышкаш квартираны септээринге база үе негеттинип турар. Ынчангаш бо бүгү ажылдарны декабрь 3 – Бүгү-делегейниң инвалидтер хүнүн уткуштур дооскаш, чаа квартираже бо өг-бүлени көжүрүп кирир боор деп идееп турар бис. Оон аңгыда бо өг-бүлөгө көрдүнгөн социал деткимчелерге хамаарышкан айтырыгларны хоорайның чагыргазы доктаамал кичээнгейге алыр дээрзин хуралга чугаалашкан бис.

**АВА СЕТКИЛИНДЕН
МӨГЕЙИГ**

Амгы үениң маадыры болган Каң-Демир болгаш ооң ада-иези-биле ужура-жып, чугаалашканыыс соонда, бо өг-бүлениң шылааны эскертингир болду. Шынап-ла, боттарының дужунда чурттап чораан бөдүүн өг-бүлени хенертен хөй кижиниң кичээнгейи улай-улай үглөп эгелээрге, девиденчиг, шыланчыг болганы билдингир. Ындыг-даа болза маадыр оолдун

авазы бүгү чонга сеткилиниң ханызындан дараазында мөгейин солунга салып бээрин дилээн.

“Эки хүннүң мендизи-биле тыва чонум!

Солун-сеткүүлде, интернет четкизинде, улус-чоннун чугаазында-даа сөөлүг бо каш хонуктарда кижилерниң сагыш-сеткилин доюлдурган мээң оглум Каң-Демир Лопсан-Комбу дугайында дыңнааш, номчааш, канчаар-даа аажок өөрүп олур мен.

Чонумнун угаан-сарыыл-дыын, биче сеткилдин магадавышаан, ханы уткалыг эки күзээшкннериңерни номчааш, бо үеде чаш оглум Каң-Демир биле сиперниң эрге-чассыг ынакшылыңарга өпейледир дыка улуг аас-кежиктиг болдувус.

Тывавыстың Чазааның Даргазы Владислав Товарищтайович Ховалыг бистиң өг-бүлевисче ээ көрнүп кээрге, бөдүүн ие кижиге, меңээ, дыка улуг белек болду.

Өскөн-төрээн черим Улуг-Хем кожунунуң база Шагаан-Арыг хоорай чагыргаларының даргалары бис дээш сагыш човап, дузаны кадып кээрге, хөй-аадым көдүрлүп кээр-дир.

Чурумалдыг Тыва чуртумнун аңгы-аңгы булуңнарында чурттап чоруур чонумга, мээң оглум Каң-Демирни алгап-йөрээп турарыңар дээш, карак чажы сиңниккен эки күзээшкннер дээш черге чедир мөгейип, четтиргеним илеретпес аргам чок-тур!

Шуптуңарга кызыгаар чок аас-кежикти, каң дег кадыкшылды, амыр-тайбың чуртталганы күзедим!

Хүндүктөл- биле, Алена Эрес-ооловна Балчый».

ТҮҢНЭЛ СӨС ОРНУНГА

Каң-Демир Москвага теледамчыдылгага киришкеш кээрге, Тываның Чазак Даргазы Владислав Ховалыг ооң-биле ужурашкаш, эрес-дидим оолдун социал амыдыралыңа хамаарышкан айтырыгларын шиитпирлээриниң дугайында чугааны чоруткан. Владислав Ховалыгның деткимчези-биле Каң-Демирге Шагаан-Арыгга Өрт черинге ажылды бээр шиитпирни ОБЯ-ның Тывада эргелелиниң удуртукчузу А.С. Артёмов дарый үндүргөн, өөредилгезин база

шиитпирлежир болган. Ол ышкаш чоок кижилериниң чанынга амдызында күш кирип алырын Чазак Даргазы чагып чугаалааш, Алена Эрес-ооловнага «Серебрянка» санаторийге каддын быжыктырып алырынга дузалажырын эмчилерге дааскан, тускай эртем-шинчилел институттарына ханы шинчилгени организаастаар даалганы Тываның Кадык камгалал яамызынга берген.

Улуг-Хем кожунун чагыргазының Лопсан-Комбунун өг-бүлезинге Шагаан-Арыг хоорайга чаагайжыттыглан квартираны бээр дээн шиитпирин Владислав Ховалыг база деткээш. Республиканың Чазаа бистиң үениң маадырын шаңнаар дилег бижикти РФ-тин Камгалал яамызынче киригенин ужуражылга үезинде дыңнаткан. Шак-ла ындыг дилегни Каң-Демирниң албан-хүлээлгезин эрттирип турган кезээниң командыла-лы база кириген. Ол Белгород облазында танкыга удур шериг кезээнге шериг хүлээлгезин эрттирген.

Каң-Демир Лопсан-Комбуга база төлөптиг оолду кижизиткен ооң ада-иезинге республиканың күрүнө шаңналдарын тыпсырын республика баштыңы саналдаан. Чаа чыл бүдүүзүндө Тываның Чазаанга күрүнө шаңналдары тыпсыр байырлыг езулалдың чугула кезээнде оларның кайгамчык үлөгерлиг чижээн онзагайлап демдеглээр.

/ Карина МОНГУШ

Буян ООРЖАКТЫҢ
тырттырган чуруктары.

/ Каң-Демир Лопсан-Комбу ада-иези, кады төрөөн дуңмазы-биле. Шагаан-Арыг хоорай. 2022 чыл.

«Шынның» шынчы номчукчузу болгаш бижээчизи – Адыг Хертек

Сезен ажыг чылдар иштинде республика солунун чагыдып номчуп, бодунуң эскериглерин, шүлүктөрүн чырыдып бижип чораан ховар кижилериниң бирээзи – Адыг Одучуевич Хертек. Ол Тыва Республиканың улус өөредилгезиниң алдарлыг ажилдакчызы, төөгү башкызы, күш-ажылдың хоочуну.

Бо чазын Хавырга дааның эдээнде Будда Бурганның тураскаалын байырлыг ёзу-биле ажыдып турда, солунуң хоочун бижээчизинге душ бооп ужуражы бердим. Ыдыктыг черге уйнуктары-биле кады агаарлап чедип келгенин өөрүп чугаалады.

Назы-хары тозан ашкан-даа болза, угааны чарт, эвилең-ээлдек, эрестиг хевээр. Улус ооң төрттүнген хүнүн сонуургап айтырарга, «Шын солун-биле чажыт мен» деп харылаар. Черле төөгү башкызы болгаш, Тываның кол ниитилел-политиктиг солунуң үнген чылын көрүп билип алзын дээш, угаадыр аргазы ол.

Адыг Одучуевич 1930 чылдың сентябрь 4-те Бай-Тайганың Көп-Сөөк деп черге малчын араттарның өг-бүлезинге төрттүнген. Кызылдың 2 дугаар школазын 1949 чылда дооскаш, Хакасияның педагогика институтунга өөренип киргеш, чедишкенин студентилерниң бирээзи деп санадып турган.

Күш-ажылчы оруун Кызыл-Мажалык суурнуң чеди чыл школазынга эгелээ. Тыва дыл башкызы, школа инспектору, өөредилге талазы-биле эргелекчизи (завуч) болуп ажилдаан. Районнуң өөредилге килдизиниң эргелекчизи болуп ажилдап турда,

ону Тыва областың Улустуң өөредилге эргелелиниң тыва школалар харылаар инспектору кылдыр депшиткен. 1954 чылда Мугур-Аксы ортумак школазының директору кылдыр томуйлаан. Аңаа баштай директор, оон эргелекчизи кылдыр ажилдавышаан, төөгү кичээлин доктаамал башкылап турган. 40 чыл иштинде ажилдаш, башкылаан өөреникчилериниң адын утпаан, кижилер бүрүзүн сактыр, ат-сывын билер болганы-биле улусту кайгаткан.

2021 чылда редакцияга Адыг Хертектиң «Мөңгүн-Тайганың чечен оглу» деп чагаазы келген. «1954 чылда Мугур-Аксының школазынга башкылап чеде бергеш, интернатка кире бээримге, 5 – 6 класс өөреникчизи хире бичии оол ыяш орундан тура халып келди. Номчуп чыткан номун халаңнады тудуп алган, пөрүк-даа эвес, чазык оол болду. Ол-ла хевээр мээң өөреникчим апарган оолду улгады бергенде-даа көөрүмге, ном-на тудуп алган чоруур. Библиотекаже бо-ла кире бээр. Ам-даа ында-ла барган олурар. Эң баштай көргөш-ле, мен оолду анаа эвес төл-дүр бо деп бодап каан мен. Ужурашкан санывыста-ла ыяап-ла хөөрежи кааптар бис. Башкызы мени аажок хүндүлээр, мен база оон сестир апарган мен. Чүге дээрге ол менээ бодаарга, эндере номчуп кааппан. Билбес чүвези шуут чок, улуг эртемденнер деңнелдиг апарган». Бодунуң өөреникчизи Чочай-оол Дагбаның баштайгы шүлүктөр номунга башкызы үнелелин солун арнынга ыңчаар чырыдып бижээн.

Адыг Одучуевич бичии тургаш Бай-Талдың Улуг-Хову деп черге Шагаа байырлалының үезинде уруг-дарыг хөгледип, таалыңындан куруттар, быштак, үүргенелиг кадык, ай, тоо-

рук сайы үлөп турган Ак-Сал деп ирейге душ бооп таварышканын, 6 – 7 харлыында кыжын хойну хүнзедир кадарып чораанын, чайны өттүр идик деп чүве уттундурар, кызыл-даван чайлаарында сактып, бо шагда кижилерниң амыдыралын «аксыңар кежи-дир» деп чагааларыңа демдеглээн.

Телевидение удур-тулгазының хары-салгалыг болурунун дугайында ол чагаазыңа санал-бодалын илередип турган: «Хөгжүмнүг байыр» – тыва дамчыдылгаларның эң-не солун кезээ. Сөөлгү үеде ол дамчыдылга улустуң хөңнүңгө дээпкен. Чүге дээрге күүседир ырылары 2 – 3 чыл улай катаптап-ла туруп берген. Ырлап турар артистерде буруу чок, дыка онза артистер-дир ийин. Ынчалза-даа чаңгыс ол-ла ырыларны ыңча хөй катаптап туруп бээрге, канчап болур чүвөл? Бир-ле эки аргазын тып, чедимчелиг шийтпирлээрин чон мурнундан дилеп тур мен. Ол теледамчыдылгага боттут дузадан көргүзүп көөрүңерни дилеп олур бис».

Адыг Одучуевич угаангыр, сагынгыр болгаш амыдыралдан эскерген чүүлдерин үргүлчү бижип чораан. Удуртукчуларның кичээнге ийин негеп турар чидиг айтырылгар дугайында дидими-биле солунга шүгүмчүлөп шыдаары, оон шынчы болгаш биче сеткилдин көргүзүп турары ол.

Каш чыл бурунгаар Мугур-Аксы

суурда электри чырыы неделя-неделязы-биле чырывайн келгениниң, чурттакчы чоннуң амыдыралыңа кайы хире шүүттүг апарганының дугайында «Шын» солун оон чагаазын парлап үндүрген.

Чедимче чок ажилдың түңнели – шүгүмчел болганда, солун арнынга көстүп келген чүүлдерни биче сеткилди-биле хүлээп алыры чугула. Солунуң чончу шынарлыг кезээ – амыдыралда шын чүүлду артык сөс чокка бөдүүнү-биле илередир чечен сөскүр бижээчилерниң чагааларын чырыдары болур.

«Шынның» шак ыңдыг бердинген номчукчузу, хүндүлүг хоочун башкы Адыг Одучуевич Хертек номчукчуларга көскү үлөгер.

/ Р. ДЕМЧИК.

| НИИТИЛЕЛ |

Өй-шаанда төлээш, өреленмес

Ачы-дуза телевирлериниң талазы-биле хайгааралдың федералдыг төвүнүң массалыг информация чепсектеринге берген медээлери ёзугаар алырга, 2022 чылдың бирги чартыында чүгле электри энергиязының өртзэнге Россияның чурттакчы чонунуң өрези 3,57 миллиард рубль болган. Хамаатыларның өрези 2022 чылдың ийиги чартыында оон-даа көвүдээр деп ол медээде айыткан.

Тывада байдал база нарын. 2022 чылдың ноябрь айда байдал-биле алырга, республиканың чурттакчыларының электри энергиязын ажыглааны дээш өрези 110 миллион рубль акша ажыг. Найысылал Кызыл хоорайның чурттакчыларының өрези – 44 миллион рубль. Кыш дүжүп, агаар-бойдус улам-на сооп турары-биле, кызылчылар электри энергиязын улам-на хөй ажыглаар апарган болгаш, оларның өрези хүн эрткен тудум-на дүрген көвүдөп эгелээн.

Кожууннар аайы-биле байдал мындыг. Электри энергиязын өртзэн төлээринге эң хөй өрелиг девискээр

Кызыл кожуун – 12 миллион рубль. Өрениң хемчээлиниң ол хире улуун бо кожуунда чурттакчы чоннуң көвейи-биле база тайылбырлап болур. Чөөн-Хемчик кожуунуң чонунуң өрези 8 миллион рубль, Барың-Хемчик биле Бай-Тайга кожууннар тус-тузунда дөрт-дөрт миллион рубль акша өрелиг. Ак-Довурак хоорайның чурттакчыларының өрези 5 миллион акша. Эрзин, Чеди-Хөл, Чаа-Хөл кожууннарның чурттакчыларының электри энергиязынга өрези, өске кожууннарның чурттакчыларының өрезинге деңнээрге, мүн-не эвээш.

«Россети – Сибирь – Тываэнерго» акционерлиг ниитилел электри энергиязының өртзэн төлээри чурттакчы чонга эптиг болзун дээш амгы үениң технологияларын ажыглап кааппан турар. Чижээлээрге, херекчилер боттарының смартфоннарынга «Тываэнерго. Личный кабинет» капсырылганы кирип алгаш, делегейниң кайы-даа булуңунга тургаш, «Россети – Сибирь – Тываэнерго» акционерлиг ниитилелге электри энергиязының өртзэн төлөп каап болур. Бо-ла капсырылганың дузазы-

биле кырган ада-иезиниң дээш өске-даа дөргүл-төрелдериниң электри энергиязының өртзэн төлөп каар арга база бар.

Өртектер төлээринге эптиг амгы үениң бедик технологияларының аргаларын ажыглап чуртталга-коммунал болгаш электри ачы-дузазының организациялары кирип турар-даа болза, өрелер эвээжевейн келген. Смартфоннар дээш амгы үениң харылзаа эт-херекселдерин шоолуг-ла ажыглап турар улуг назы-харлыг кижилерниң хөй кезии электри энергиязы дээш өске-даа чуртталга-коммунал ачы-дузазының өртзэн өй-шаанда төлөп, өреленмес болганын телевирлер талазы-биле специалистер демдегеп турар.

Кайы-бир хамаатының азы өг-бүлениң амыдырал-чуртталгазы чединмес, орулгалары эвээш болза, күрүнениң деткимчези субсидияларны кылдыртып ап, электри энергиязы дээш өске-даа чуртталга-коммунал ачы-дузалар өртзэн төлээринге чиигелделерни ажыглап болур.

Чуртталга-коммунал ачы-дузазы болгаш электри энергиязы дээш телевирлерниң өрелерин негеп алырының аргалары аңгы-аңгы. Суд, административтиг албадаашкыннар дээш оон-даа өске. Ынчалза-даа олар күзенчиг түңнелдерлиг болбайн турар. Өреленмезиниң кол аргазы – өй-шаанда төлээри, өрелерни чыгазы. Өрелиг кижилер – өөндөлөвөс.

/ Шаңгыр-оол МОҢГУШ.

Саглыжыларның культура одаа чаарттынган

Россия Федерациязының Президентизиниң 2018 чылдың май 7-ден тура 204 дугаар “2024 чылга чедир Россия Федерациязының хөгжүлдениң национал болгаш стратегтиг сорулгаларының дугайында” чарлыгы үнген.

Ону боттандыра-ры-биле, “Культура” национал төлевилелге кызыгаарланып, чамдык кожуун, сумуларда Культура бажыңнарынга капитал септелге ажилдарын чорудуп турар. Оларның бирээзинге Өвүр кожуунуң Саглы сумузунда Борбаанды Маадыр-оол аттыг Көдээ культура бажыңы хамааржыр. Ук оран-саваны 1974 чылда туткан. Ынчангаш капитал септелге ажилдарын чорудары негеттинип турган. Культура бажыңында ырлаар, самнаар, театралдыг дээш янзы-бүрү чогаадыкчы коллективтер ажилдап турар. Ол ышкаш сумунуң байырлалдары, хурал-суглаа, чыыштары, дыштанылга кезээлери, концерттер үргүлчү ук оран-савага болуп эртер. Ынчангаш Саглы сумузунуң улуг-биче

чонун хаара тудуп турар төвү болур.

Культура оран-савазынга капитал септелге ажилдарын чорудары-биле “Хөгжүлдө” КХН-ниң даргазы хууда сайгарлыкчы Ай-Хаан Монгуш хүлээнип алган. Төлевилел-сметалыг документация болгаш сайгарлыкчы-биле кылган дугуржулга ёзугаар 8 683 290 рубль түңүг акша-хөреңги көрдүнгөн. Септелгени 2022 чылдың сентябрь 18-ке чедир доозар сорулга салдынган турган. Ынчалза-даа төлевилел-сметалыг документацияже тамбур болгаш чамдык өрзэлдер кири санаттынмай барганы-биле септелгени доозар хуусааны узаткаш, немей 2 млн рубльди база үндүрүп берген.

Өвүр кожуун чагыргазының Культура эргелелиниң даргазы Аполлон Кувааевич Байкара: “Тыва Республиканың культура сайыдынга “Культура” национал төлевилелге кызыгаарланып, ук сумунуң Культура бажыңынга капитал септелгени чорудар арганы тургузуп бергенинге чурттакчы чоннуң мурнундан өөрүп четтирип тур бис. Чүгө Саглыда эвес, найысылал Кы-

зылда-даа, өске-даа черлерде чурттап чоруур саглыжылар клуб септелгезиниң доостурун четтикпейн манап турарлар. Ажыдышкын үезинде олар шупту чыгып келир дээрзинге бүзүрөп турар бис” – деп чугаалаан.

Капитал септелге ажилдарын кылып чорудуп турар үеде дараазында ажилдар кылдынган. Оран-саваның дээвириң бүрүнү-биле солаан. Шалазын бетон-биле куткан. Малгаштаар, будуур ажилдар, шалазын болгаш соңгаларын солуур ажилдар бүрүнү-биле доозулган. Одалга системазы болгаш шой радиаторлар салдынган. Оран-саваның мурнун база чараштап кылган. Ол ышкаш таваан база даштындан быжыгалаан.

Тамбурун база немей кылган. Сценазын бускаш, бүдүнге чаартып кылган. Өртке удур медээлээр херекселдерни, видео-хайгаарал системазын, электри удазынын, иштики болгаш даштыкы эжикини дөгерезин салган.

Ноябрь 14-те шалазын ковролин-биле шыпкан, кабинеттер аразында эжикиниң кастыктарын кылган, оран-саваны бүдүнге аштап-арыглаар ажилдарны кылып чоруткан. Ол ышкаш чырык болгаш хөгжүм дериг-херекселдерин, эт-херексел, идик-хеп, көжегелер болгаш көрүкчүлөр олурар креслопарны салган.

Амгы үеде Саглы сумузунуң Культура бажыңында ниитизи-биле 14

ажылдакчыны хаара туткан. Оларның чедизи тудугжулар, чедизи будукчулар. Көдээ Культура бажыңын 2022 чылдың декабрь 2-де ажыдарын планнап турар.

Сөөлгү чылдарда суурлардан хоорайже аныяктарның хөйү-биле көжүп чоруп турары билдингир. Республикада национал төлевилелдер дузазы-биле боттанып турар хемчеглер аныяктарны төрзэн суурларынче кыйгырап чылдаганның бирээзи деп болур. “Культура” национал төлевилел бүгү чурттуң культурулгү үнелелдерин тургузарынга үлүг-хуузуң кириштирип, культураның чаагай чоруун бедидер аргазы болуп турар.

Чаа чылды чаа клубтуг уткуур

Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыраа-Бажы сумузунуң Ленин кудумчузунда 38 дугаар бажыңда Ооржак Хо-рагай аттыг Көдээ культура бажыңының оран-савазын 1964 чылда туткан.

2018 чылда ук оран-саваның капитал септелгезин кылып төлевилел-сметалыг документациязын ажилдап кылып эгелзэн. 2020 чылда күрүне экспертиказы-биле эки түңнелге келген.

“Культура” национал төлевилелге кызыгаарланып, “Атлант” КХН клубтуң капитал септелгезин кылыры-биле хүлээнип алган. Эргижирзэн оран-саваны бузар ажилга 10 кижик составтыг бригада ажилдаан.

Чөөн-Хемчик кожуунуң Культура эргелелиниң дар-

газы Джамиля Монгуштуң дыңнатканы-биле, Тыва Республиканың Культура яамызы “Күрүнениң тудуг чагыкчызының” удуртулгазы-биле кады ажилчын хуралдарны үргүлчү эртирип турган. Ук хуралга чагырга даргалары, Культура эргелелдериниң удуртукчулары, Көдээ культура бажыңнарының директорлары болгаш хүлээникчи организацияларның төлээлери доктаамал кирип турган. “Атлант” КХН хурал-суглаага чаңгыс-даа келбээн.

Март айда оран-саваның шывыгларын, крышазын, одалга системазын адырып каапкан. Оран-саваның таваан салыр материалды эккелгеш, ажилды эгелей бергеш турган. Удаваанда тудуг ажылы кончуг оожум

деңнелде чоруп турары эскерттинген. Оран-саваның таваан кудуп каан. Көдээ культура бажыңының директору А.Н. Монгуш “Күрүнениң тудуг чагыкчызының” директорунче, Культура эргелелиниң даргазы Д.Д. Монгуш ТР-ниң культура сайыдынче информастыг бижиктерни чорутканын тус черниң Культура эргелели демдеглээн.

Апрель 4-те “Күрүнениң тудуг чагыкчызының” төлээлери болгаш Чөөн-Хемчик кожуунуң чагыргазының специалистери объектини барып көөргө, ажил чорбайн турар болган.

ТР-ниң культура сайыды В.С. Чигжит тудугну барып көргөш, май эгезинде “Атлант” КХН-биле керээни күш чок болдурган. “Бодарал” КХН болгаш “Тудугжу” оран-саваны көргөш, ойталап каапкан. “Күрүнениң тудуг чагыкчызы” аукционга салыр деп шиитпирлээн.

Түңнелинде, хууда сайгарлыкчы Евгений Танзыр июнь 13-тен тура 13 774 309 рубль түңгө керээни чарган. 2022 чылдың ноябрь 30-ге чедир ажилды доозар сорулга салдынган. Чаа хүлээникчи тудуг материалдарын дораан эккелгеш, оран-саваны бускаш соонда, арткан артынчыларны арыглааш, ажилдап кирипкен.

Амгы үеде ук организация-биле дараазында септелге ажилдары чоруп турар. Оран-саваның таваа, серизи бүрүнү-биле кылдынган, кирер болгаш артык эжики, соңгалар салдынган. Ханалар болгаш дээвириң гипсокартон-биле шывар, одалга системазын хайындырар ажилдар адакталып турар. Ол ышкаш 2 котёл, хоопайны

салырын манап турар. Одалга системазын дооскан соонда, будуур ажилдар эгелээр. Дараазында электри кожар болгаш материал кээрге, оран-саваның мурнун кылып сорулга салдынган. Келир неделяда одалга системазы, иштики ажилдар болгаш клубтуң мурну бүдүнге болу бээр.

“2022 чылдың декабрь айның ортузунга чедир клубтуң септелгезин дооскаш,

байырлыг ажыдышкынын кылырын планнап турар бис. Чыраа-Бажы сумузунуң чурттакчы чону Чаа чылда чаа клубтуг болурун улуг өөрүшкү-биле манап турар. Культура бажыңы улуг-даа, бичии-даа чонга хостуг үезин солун болгаш ажыктыг кылдыр эрттиреринге кончуг таарымчалыг” – деп, Чөөн-Хемчик кожуунуң Культура эргелелиниң даргазы Джамиля Монгуш чугаалаан.

/ Арынны Чыжыргана СААЯ белеткээн.

Чугаа — кижиниң эң-не чугула чепсээ

Шаанда чугаазы чассыг уругларның чугаазын эдер, чазаар деп кым-даа билбес, а харын-даа чаптап, каттыржыр, чассыдыр адаар сөстөрүн катап-катап ададыксаар боор чүве. Чассыңадыр чугааланыр уруглар школары апаргаш чугаазы чоорту эттинип чоруй баар. А бир чамдызы чамдык үннерни адай албас хевээр артып-даа каар. Амгы үеде шак ындыг уругларны логопедке кириер, арга-сүме алыр, чугаазын эдер аргалар бар апарган.

Ноябрь 14 — Бүгү делегейниң логопедтер хүнү. «Логопедия» — грек дылдан укталган, шын чугаалап өөредир дээн сөс. Бежен хире чыл бурунгаар логопед мергежил каяа-даа нептереңгей звес турган. Ындыг мергежил чок-даа чораан болза, ооң дузазын хереглээр, чугаазы чассыг улус черле турган. Амгы үеде ол эң-не херек, эң-не кол мергежилдерниң бирээзи апарган. Ынчангаш логопед чок уруглар садтары, школалар, поликлиникалар-даа чок. Ук мергежилдин төлээлери аравыста дыка хөй апарган. Оларның бирээзи, хөй-хөй шаңналдарның эдилекчизи, Кызылдың 10 дугаар школында, «Сайзырал» немелде өөредилге төвүндө, хоорайның 4 дугаар уруглар садында, Тываның күрүне университединде логопед башкы болуп ажилдап чоруур Аржаана Дандаа-биле ужуражып чугаалаштым.

Аржаана Валерьевна Сүт-Хөл кожуунуң Алдан-Маадыр суурга 1981 чылда ада-иезиниң хеймер кызы, чаңгыс акызының чассыг дунмазы болуп төрүттүнгөн. Авазы Надежда Чассыг-ооловна Ооржак уруглар садында кижизидикчи башкылар, ачазы Валерий Этек-оолович чолаачылап чораан. Аржаананың бичиизинден-не өөредилгеге ынак, кызымаккай чоруун ооң 9-ку классты кызыл аттестат-биле, а 11-ги классты, 1998 чылда, мөңгүн медальдыг доосканы херечилеп турар. Школа соонда ол-ла чылын «Улуг-Хем» сеткүүлдүң редакциязынга секретарьлап чоруй, ийи чыл болганда Самараның күрүнениң педагогика университетиниң дефектология факультетинче дужаап кирип алган. Студент чылдарында өөредилгеге-даа тергиин, хөй-ниити ажилдарында-даа идепкейлиг кирип чораан.

Дээди эртем чедип алган соонда, ооң эң-не баштайгы ажилчын базымнары Республиканың диагностика болгаш консультация бээр төвүнден эгелзэн. Ам болза немелде өөредилге төвү «Сайзырал-дыр» ийин. Ынчап чоруй, шактар эрттирер өөредилге черлери немежип-ле турган.

ШАҢНАЛДАРЫ — АЖЫЛЫНГА ЫНААНДЫҢ БАДЫТКАЛЫ

2010 чылда Тывага бир-ле дугаар логопедтер аразына болган мөөрейге «Кадының байдалы кызыгаарлыг уругларның чугаазын чазаар тергиин башкы» деп атты чаалап алган. Ынчан Аржаана Валерьевна дээди категорияның башкызы апарган. 2014 чылда ол-ла мөөрейге киришкеш, база катап бедик атты алган. 2020 чылда «Республиканың дефектолог башкызы — 2020» мөөрейге бир дугаар чер алгаш, Россияга Тываны төлээлеп киришкен. Россияның аңгы-аңгы регионнарындан келген лауреат ат алган 20 шыырак логопедтерниң аразына шылгарааш, ийги чергениң дипло-

мун чаалап алган. «Москвага бир дугаар чер алыры арай-ла чөгенчиг боор, ийги черни черле алыр боор мен деп бодумга бүзүрөп турдум. Россияда дефектологияның эртем ажилдакчыларының, докторларының, эртемденнериниң, оларның номнарын, статьяларын номчуп өөренип турган башкыларымның мурнунга кичээл эрттирип, мастер-класстар көргүзүп турдум. 20 кижиниң аразындан 3 тиилекчини шилзэн. Оларның аразынче кире берген мен. Ийи дугаар чер алганымга чоргаарланып чоруур мен» — деп, Аржаана Дандаа чоргаарланып чугаалады.

ӨӨНҮҢ ЭЭЗИ — ЧОРГААРАЛЫ

Аржаана Самарага өөренип тургаш, өөнүң ээзи Дандаа Танаа-Херел-биле таныжып алгаш, өг-бүлө тутуп чурттай бергеннер. Өөнүң ээзи кадык камгалалының Россия-даа, Республика-даа чергелиг шаңналдарын хөй катап алган. Эмчи шугумунда ажилдап чоруур. Кылган ажилына аажок бердинген, ийи оглунуң төлөптиг адазы деп санап, өөнүң ээзинге чоргаарланып чоруур. Оолдарының улуу тоску класста, бичиизи бирги классчы.

— Логопед мергежилдин ажыы чүдөл, Аржаана Валерьевна?

— Бүгү делегейде дириг амытан-нардан чүгле кижичугааланыр. Чүгле кижиде чугааланыр онзагай арга бар. Өөредилгениң-даа үнөр дөзү, чуртталгада социализация, чон-биле харылзааның сайзыраарында-даа дыл — эң-не чугула чепсек. Шын звес чугаалаар уругларга логопедтин дузазы улуг. Чугаазы багай уруглар бодун өскелерден ылгалдыг кылдыр бодаар, ниитилелден хоорук апаар. Ынчангаш ындыг уругларга логопедтин уjur-дузазы дыка улуг.

— Бо чугула мергежилди канчап шилип алган силер, башкы?

— Чаңгыс акылыг мен. 1977 чылда амам чииген турда, чаш өпөязы бажынга кемдээшкин алган. Ынчангаш акым кадының байдалы-биле кызыгаарлыг апарган. Чугаазы тода звес турду. Ол үеде логопед, дефектолог башкылар турбаан. Школага кады өөренип турган эш-өөрү акымны ындыг-мындыг дээр, кыжырап турган. Сайзыралы, бодунуң үе-черезинге денээрге, оранчок оожум, үш-дөрт чыл озалдап чоруп орган кижидир ийин. Акымны эштери оолдар куду көөрге, дыка хомудаар турдум. Акымның башкылары кандыг-даа дуза кадып шыдавас болганы ол бе дээш кайгаар чораан мен. Ооң соонда дефектолог, логопед мергежил бар деп билип калгаш, чаа үениң мергежилин шилип алганым ол.

— Уруглар үннерни кажан шын адап эгелээр уjurлугул, башкы?

— Кижичүрүттүнүп келгеш, дораанна маңнап чоруй барбас болгай. Ол дег чугаа база шак-ла ындыг чадаларлыг болур. Уруг үш, дөрт айлында «Гу-гу» дээн хевирлиг үннер үндүрүп эгелээр. Чаш кижичүрүтүп чыдар болгаш дылы өгүнчө халаа берген чыдар. Ынчангаш уруглар «к», «г» деп үжүктөрни дыка адаар боор. Ам сөөлгү чылдарда эскереримге, уруглар ол үннерни безин адай албас апаргандыр. Ооң чылдаганаары аңгы-аңгы.

Ковид дээш коргуп халчыл турган бис. Ындыг звес, ковидтен звес, а «Ютуб», «Тик-ток» дээн ышкыш капсырылгалардан, гаджеттерден коргар уjurлуг бис. Ада-иелер ажы-төлүнге

/ Аржаана Дандаа.

телефонун тутсур. Чамдык ада-иелер «Мээң уруум англи дылда сөстөр адап тур» дээрлер. Ол дээрге чугаа звес-тир, ол дээрге анаа катаптаашкын ышкыжыл. Уруг телефон-биле чугаалашпас-ла болгай. Чугаа деп чүл ол? Ол дээрге кажан удур-дедир харылзажыр арга бар болза, ону чугаа дээр бис.

Чеди, сес айлында уруг «ба-ба», «ма-ма» дээш чулчуруп эгелээр уjurлуг. Чүге «ма-ма», «ба-ба» дээр-рил? Чүге дээрге эмип турар уруглар авазының эмиин азы эмистикти сорар. Ынчангаш ол үннерни үндүрери чаш уругга белен боор.

1 харлыына чедир чаш уруг 20 чедир сөстү адап билер болур уjurлуг. Чижээлээрге, «би-би» дээрге машина-даа бооп болур, «би-би» дээрге горшоктаарында-даа ынча деп болур. Ону база аңгы-аңгы сөстөр кылдыр санаар.

3 харлыг уруг 1200 чедир сөстү билер, сөс курлавыры ол хире бай болур уjurлуг. Чамдык үжүктөрни шын звес адап турар-даа болза, сөс курлавыры көвөй болза эки. 3 харлыг уруг «С», «Ц» дээн ышкыш үннерни адап билер болур. Үш харлыына чедир чаш уругга ниити чугаазы сайзыраваан, «Моторная ламиния» дээн ышкыш диагностар салып болбас. Чүге дээрге чаш кижиниң чугаазы беш-даа харлыына чедир сайзырап болур. Үш харлыг уругга чүгле чугаазы орайтап турар деп түңнел үндүрүп болур.

Дөрт хар адакталып турда «Ш», «Щ», «Ж» дээн ышкыш үннерни уруг адап өөрени берген турар уjurлуг.

Беш харлыында «Л», «Р» деп үннерни бичии кижичугаа өөрени бээр.

Беш харлыында ыңай чугаазы дөрт звес азы сөстөрни адай албас болза, ынчан тускай специалистин, дефектологтуң дузазы кончуг херек.

— Уругларның чугаазы орайтап турар болза чүнү канчаарыл, башкы?

— Уругнуң беш харлаарын манап, дуза манап олурбайн, ажы-төлү-биле үргүлчү чугаалажыр. Кудумчуга чорааш-даа, бажыңа-даа «Чылдың кайы үези-дир, уруум?» «Бо теректер-дир», «Бо бүрүлөр-дир», «Бо дээрге херим-дир», «Бо дээрге ак хар-дыр» дээш көргөн-не чүүлдерин айтырып, чугаалажыры чугула. «Хар кандыг өңүг-дүр?» — дээн ышкыш айтырылганы салып, уругнуң чугаазын үндүрерин оралдажыр.

Чамдык уруглар үннү шын, меге чугаалап турарын ылгавайн турар база бооп болур. Кулаа кадыг болгаш, үннү меге адап турар мен деп билбес болур. Ындыг уруглар «Колова» деп адаар, бижириде, база шак-ла ынчаар бижири алыр. Ол дээрге үннерни ылгавайн турары азы дыңнавайн турары-дыр. А дыңнаары эки уруглар меге

чугаалап тур мен деп билер, ынчангаш чугааланырындан эпчоксунар, ыядыр боор. Ону үннерни шын звес адаары дээр.

Бир звес уруг «Красый машина», «Белый зима», «Красивый машина» дээш адап турар болза, ону ниити чугаа сайзыралы кошкак дээр бис. Аңаа логопедтин дузазы херек. Ада-иези база уругнуң чугаазын сайзырадыр дээш, уруглары-биле экидир чугаалажыр.

— Чаш кижиниң чугаазы кандыг чылдагана-биле үезинде сайзыравайн баарыл?

— Уругнуң авазы иштиг турда кандыг турган дээш доозазын өөренип көөр бис. Аныяк уруглар «Анемиялыг мен» дээр, оон бирээзи тургаш, «Ии, мээң анемиям оон-даа коргунчуг турган» дээш мактанган ышкыш чугаалаар. Ында кижичугаа мактангы дег чүү-даа чок. Иштинде чаш төл килород-биле чемненип турар болгаш, авазы анемиялаарга, ооң сайзыралына кончуг багай. Чижээлээрге, 11 дугаар неделясында хырын иштинде өпөязының дыңнаар органы сайзыраар, ол үеде авазы анемиялап, токсикозтап турган болза, ынчан уругнуң сайзыраар уjurлуг органнары чедир сайзыравайн баар. Токсикоз дээр-ле авазы чем чип чадап турары звес, а хырын иштинде чаш уруг ол чемни хүлээр чадап, чемге хораннанып турары ол ышкыжыл. Ынчангаш кыс кижичугаа кадыкшылын камнаар болза эки. Ижиниң кижичугаа чип чадай бергеш-ле, дораан эмчизинге баар. Витаминнер алыр.

Уруг төрүттүнүп тура хининге ораажы берген азы чыдыны өскерли берген дээн ышкыш байдалдарда чаш төлдүң чугаазының сайзыралына багай салдарлыг болур. Ындыг таварылгаларда чүгле логопедтин звес, а неврологтуң дузазы база херек. Чамдык ада-иелер неврологче база кирерин сүмелээрге, «Хол, буду, бажы бүдүн-бүрүн бар, анаа кижичугаа дээш ачалары суг хорадай бээр. Шынында неврологтуң бижиб бээр эмнери дээрге дыка эки витаминнер-дир ийин. Уругнуң иезиниң иштинге чедир албаан азы кемдээшкин үезинде алган чүүлдерин чедир долдуруп бээр витаминнер-дир. «Сыкыртыр эм бижиб каан.

— Чугаа культуразының өг-бүлөгө ролю кандыгыл, башкы?

— Өг-бүлөгө чугаа культуразы кол черни ээлеп турар. Бичии кижичугааны дыңнап тургаш өөренир. Чамдык ада-иелер дыңнаары багай уругларны билбейн баар. «Анаа-ла кижичугаа, даашты дыңнап турар» дээрлер. Ындыг уругларны сурдологче чорудар. Шыырак логопедтер уругларның кандызын эң-девес. Чижээлээрге, бир өөреникчим турган. «Мама» деп безин адай албас. Бир хүн багай сөстөр чугаалап үнүп келген. Оон билип кээримге, бажыңда улузу шупту ынчаар чугаалажыр болду. Уругларның чугаазында өг-бүлөгө канчаар чугаалажып турарын логопедтери, башкылары билип каар. Ажы-төл улуг улустуң чугаазын аяк-шынак чуур губка ышкыш сиңирип алыр боор чүве-дир ийин.

Уруг беш харлыына чедир ада-иезин үлөгер кылдыр көөр. Авазы эң-не шынныг кижичугаа болур. Чеди харлыында уруг школага өөрени бээр, клазының башкызы ооң үлөгер алыр кижичугаа апар. «Чок, башкы ынча дээн. Ындыг звес» деп авазының чугаазына удурланып оор апаар. Ынчангаш ажы-төлүңерниң чаш үезинде дыл-домааңарны кичээлгеге ап, ажы-төлүңерге үлөгер болуңар, хүндүлүг ада-иелер! Чугаа — кижиниң эң-не чугула чепсээ болгай.

/ Айдың ОНДАР чугаалашкан.

Авторнуң тырттырган чуруу.

1941 чылдың апрельде Тес-Хемниң Теректиг-Хем оруунда чазаавыска көжүп кээривиске, ында аңмаар-бажың тудуп каан тур. Иштинде – балды, хирээ, хомут, дуга... Бир өрээлинде чөмөннөр база удуур чер. Бо аңмаарның чанында ийи өрээл чуртталга бажыңын школа кылдыр тудуп эгелзэн. Бажың туржук, ыяш кажаа чок Берт-Даг сумузунуң баштайгы тудуу бо.

1941 чыл – биске халап эккелген чыл. Алды айның чээрби ийи – аактыг дайын эгелзэн хүн. Агитаторлар, даргалар аът мыаа кевирбестээн. Келген кижилер бүрүзүнүң аксы чаңгыс: «Бүгү чүвени – фронтуга!». А школа тудуун дораан соксаткан. Ополчен өөрөдөлгөсү организастыг эгелзэн. Фронтуга дузаламчы чыылдазы база. Чай-хос аразында чамдык араттар школа тудуунче маңнажыр. Эртен-кежээ ынчап тургаш, школаны сентябрь

Тиилелгеде үлүүвүс бар

20-де ажылгалга кирипкеннер. Баштайгы кичээлдер шала-даа, сандай-даа, стол-даа чок аңмаар-бажыңга эгелзэн.

Сумуда өөренир уруглар хей. Оларның 60 хирези даңзылаткан, а өөренип киргени 23. Чон школа көргөн эвес, уругларын ынаар чорутпас. Бо 23 уругну чурттадыр – ашкарар-чөмгөрер, удудар-чыттырар, ажаар-тежээр улус база тыылбас. Шынап-ла, чылыг кыштаан, кажаазын, сигенин каапкаш, чаңгыс бажың чанында ээн черже кым көжөр, кыштаг кылыр боор. Ындыг ийин.

Школаның бир өрээли ээн. Эскезинде 23 бирги классчы чүгле бирги улдунда фронтуга мындыг белек дужааган: хол хавы – 34, дум-

чук аржылы – 4, ак хеп – 34, ук – 2, алгы – 4, зыт аймаа – 16, аът – 1, инек – 7, өшкү – 13, хой – 12. Школавыстың чаңгыс бажыңы – эргелекчизи Семен Маскыр улустан 1 хой, 1 өшкү садып алгаш, Самагалдайдан 1 хөйлең, 1 чүвүр, 1 ак чүвүр, 1 ак хөйлең саткаш, ооң кырынга 217 акшаны база белек кылган.

А мен мындаа, октябрь 28-те, Кызылдың 8 дугаар школазынга баргаш, оларны хире назылымда чүнү кылып турганымны бодап-даа, чамдызын чугаалап-даа олурдум. «Дети войны» хөрек демдээ-биле база «Дети войны СССР 1941 – 1945гг.» медаль-биле шаңнатканымны база чугааладым. Чүге дээрге суму даргазы болгаш сумунуң фронтуга дузаламчы чыыр

комиссиязының база даргазы ачам беш-ле харлыг мээң адымдан бир-бир хой, өшкү, инек, аът дужааптарга, хамык улус бисти өттүнген. 23 бирги классчыдан чеже-дир.

ТИИЛЕЛГЕДЕ ҮЛҮҮВҮС БАР

Ада-чурттуң дайынында
Анаа кайгап олурбаан мен,
Адым-малым үзүп бергеш,
Акша база дузалаан мен.

Хосталгалыг дайын-чаадан
Корзуп-сүртеп олурбаан мен.
Тулчуушкунга кирбеге-даа,
Дузаламчы чоруткан мен

Мээң үе-чергем база
Мээңиинден хөйну берген.
«Дидир-дидир» джирге-даа,
Тиилелгеде үлүүвүс бар.

Ындыг ийин. Ындыг үе база турган.

Чооду КАРА-КУСКЕ,
Тываның улустуң чогаалчызы.

Чаңгыс тыныш-биле...

Лидия Иргиттиң «Дегбес боо» деп чаа номун кончуг сонургап номчудум. Номнуң ады тывызык, номчукчу-ну бодандыра бээр. Номда кирген чечен чугаалар, анекдоттар амыдыралывыстың четпес талаларын шоодуг аяны-биле көргүзүп, сойгалап турар. Чоннуң чаагай чаңчылдарында даянып бижээн авторнуң бо номунуң дыл-домаа чедингир, чечен-мерген, тода. Номда үлегер домактар, элдээртиглер, кирилделер элбек болгаш солун. Чоннуң чеченин, сөстөрнүң аяннажылгазын, хөй уткалыын ажыглааны онзагай. Чижээлээрге, «Салчак Тока чүү дээнил?» деп чечен чугаада «Ашактары дажаан, сөөрткен, кадайлары алдын чугган, мындыг-ла чорду» деп домакта, бир эвес «дажаан, сөөрткен» деп ийи сөстүң аразында биче сек турбаан болза, ону номчукчу дорт утказы-биле билип алыр боор.

Бо домактар каткыга үдеттиргени кончуг солун. Черле ынчаш, чечен чугаалар шуптузу өөрөдөлгө болгаш каткы-биле холбаалы ылгалдыг. Мегечи, хоптак, оор, холчу, өнчүзүрек, арага сундулуг кижилерни сойгалап көргүскени дээштиг кижизидилгеже дорт угланган. Метафора, эпитет, диригжидилге, деңнелгелер ажыглап турары чогаалды улам байыдып турар.

«Чону – чоорган, хөйү – хөйлең», «күдээниң күжүн көөр», «оолдуг кижилер оя сөглээр, кыстыг кижилер сөглээр», «кидистиң салыжында, кижиниң мөзүзүнде», «Араганың кырынга чам үнер» дээш өске-даа. Бо үлегер домактар шупту кижизидилгеже угланган болгаш кичээринче кыйгырып келир.

«Каткы бажы каткан эвес» деп эгеде чогаалды улам байыдып, каткының дузазы-биле чуртталгада болуушкуннарны чуруп көргүзүп турары кайгамчык. Каткының ужур-дузазы кадык амыдыралдың өзээ дизе чазыг болбас. Бичии хөмчээлдиг кыжырылгыг одуруглар номчукчуно кичээндириптер шынарлыг.

Лидия Иргиттиң «Дегбес боо» деп номун номчурунче чалавышаан, чогаалчывыска чедишкенин күзөдүм.

/ Тараа ОССУР,
хоочун башкы, «Мөңгүлек»
чечен чогаал каттыжыыш-
кынының кежигүнү.

Чогаадыкчы оруум эгези – чараш орду

Ак-Довурак хоорайда Каадыр-оол Сагды аттыг Культура ордузунуң 50 чылдаанын демдеглээн байырлалче чалалга алгаш, сагыш-сеткилим хөлзөп-дойлуп, хөй-ле бодалдарга алыстым. Бөгүн ында ажилдап турар аныяк-өскенге чедиш-киннерни күзөвишаан, кады ажилдап чораан өөрлеримге ханы мөгейиниң демдээ кылдыр чылыг сактышкыннарым-биле үлежиринге чоннуң солуну «Шын» деткир дээрзинге улуг бүзүрел-биле бижи олур мен.

Аныяк назын ала-чайгаар чараш, солун болуру чугаажок. Ынчангаш Ак-Довурак хоорайга ажилдап чораан чылдарымны, ынчангы бот-тывынгар артистеримни бүгү назынымда улуг хүндүткел-биле сактып, бодап чор мен.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың директору турган Юрий Комаров дарга мени улуг, чараш культура ордузунуң «Найырал» улусчу театрының режиссеру кылдыр хүлээп алган. Ол хире улуг бүзүрелди канчап, чүнүң-биле бадыткаарыл? Бо айтырыг меңээ оожургал бербейн туруп берген.

Баштай-ла уруглар-биле ажилды эгеледим. Орус дылдан шиилерни болгаш чечен чугааларны очулдургаш, өөреникчилерим-биле ойнап эгелзэн бис. «Согур хөгжүмчү», «Чер иштиңиң уруглары», «Ильичиге чагаа», «Рождество бүдүүзүндө дүн»...

Көрүкчүлөрнүң сонургалы болгаш бичии артистеримниң ынакшылы мени кайгамчык чалгынналдырган.

Чоорту улусчу театрың улуг артистери-биле ажилдап эгеледим. «Найырал», «Самбакык», «Он бир», «Дуңзаа» – тыва көрүкчүлөргө эки билдингир, оларның эң ынак шиилерин сценага тургузары амыр эвес болбайн канчаар. Дүн-хүн чок кызымаккай ажил негеттингени чугаажок. А эң-не кол чүүл – кайгамчык салым-чаяанныг эш-өөрге таварышканым. Кылып турар ажил-мергежи аңгы-аңгы-даа болза, уран чүүлге сонургалы, ыры-шүлүкке, сценага ынакшылы янзы-бүрү өвүр-хевирлерни тургузарынга хуулгазын күштү оларга берип турарын эскерип, чедишкыннеривисти, өөрүшкүвүстү денге үлежип, аажок-ла демниг чоруп турдувус ийин. Артистеримниң аразында кымнарны чок дээр! Тыва уран чүүлдүң болгаш аас чогаалдың кайгамчык сурталчызы, уран сөстүң тергигини Александр Салчак, «Тыва даг-дүгү» комбинадының ажилчын комитетиниң даргазы Деспи Дүктен-оол, чүс-чүс өпөяларның хинин кескен эмчи Тамара Ооржак, тергигин ыраажы салым-чаяанныг Владимир Монгуш, ЧЭТ-тиң ажилчыны чурукчу Ужар-оол Монгуш, чолаачы Сергей Иргит, библиотекарь Эльза Ооржак, мээң өөм ээзи Семен Сат болгаш өскелер-даа бот-тывынгар артистерим чорду. Бо

артистерим-биле Новосибирскиге, Красноярскига, Барнаулга болган уран чүүл фестивальдарында улуг тиилел-гелерни чедип ап турганывыс утундурбас. Бодум «Хүндүткелдин демдээ» орден-биле, «Уран чүүлге шыгараңгай күш-ажыл дээш» хүндүлел демдээ-биле шаңнаттым.

Тывага Шагаа байырлалын күрүне байырлалы кылдыр доктаатканындан эгелзэш, үндезин тыва аас чогаалы болгаш езу-чаңчылдар-биле ажилдап кирипкен бис. Аажок солун Шагаа байырлалдарын, уругларга оюн-тоглааларны организастап чаңчыга берген бис. Дуржулга бедээни-биле кады-кожа кожуун, суурларже оюн-тоглаалыг аалдап чедип турдувус. Бодум чогаал ажилын улам күштелдирип, кыска шоодугларны, шүлүктөрнү бижи эгелзэн мен. Оон бээр бөгүнге чедир чырыкче үш номну үндүрдүм.

Уран чүүлчү болгаш чогаадыкчы оруумнун эгезин салган Ак-Довурактың К. Сагды аттыг Культура бажыңыга, кады ажилдап чораан эш-өөрүмге мөгейдим. Амгы коллективтиң чедиш-киннери улам бедик болурун күзөдим. Оларның ажил-ижин сонургап, тиилелгелери дээш өөрүп, кичээнгейимден салбайн чор мен. Чонувусту өөртүңерле, ак-довуракчыларым.

/ Раиса САТ,
ТР-ниң культуразының болгаш
уран чүүлүнүн хоочуну.

ГУП «Транспортный сервис и проект» проводит АКЦИЮ «Сэкономь на оплате пени»

В период с 01 ноября 2022 года по 30 ноября 2022 года ГУП «ТСП» проводит акцию «Сэкономь на оплате пени»

Пени за неуплату ЖКХ — это санкции, предусмотренные за несвоевременное исполнение обязательств потребителя коммунальных услуг. Они начисляются с 31 дня просрочки и составляют 1/300 ставки рефинансирования от суммы долга за каждый день.

ГУП «ТСП» предоставляет возможность потребителям-физическим лицам расплатиться с долгами за жилищно-коммунальные услуги без учета штрафных санкций в виде начисленной пени (за исключением пени, начисленной по решению суда).

В период с 01 по 30 ноября 2022 года при полном погашении задолженности (за коммунальную услугу) сумма начисленной пени аннулируется на основании заявления потребителя по утвержденной форме.

Более подробную информацию об условиях акции можно получить в ГУП «ТСП» по адресу: г. Кызыл, ул. Красноармейская, д. 100 или по телефонам: 8 (39422) 2-37-11, 3-00-33.

Утерянное удостоверение серии №1727 00000434 и сертификат «Сестринское дело в психиатрии» серии №081727 0002912, выданные с 19 февраля 2018 г. по 16 марта 2018 г. ГБПОУ РТ «Республиканским медицинским колледжем» на имя Монгуш Айдысмаа Шактар-ооловны, считать недействительным.

«ГКУ «Межотраслевая централизованная бухгалтерия Республики Тыва» ОБЪЯВЛЯЕТ
о проведении конкурса на включение в кадровый резерв сотрудников по должностям главного специалиста и ведущего специалиста следующих структурных подразделений (отделов):

- бухгалтерской и финансовой отчетности;
- учета финансовых активов;
- учета нефинансовых активов;
- начисления заработной платы и иных выплат персоналу;
- санкционирования расходов.

По всем вопросам обращаться в рабочее время в ГКУ «МЦБ РТ» по адресу: ул. Улуг-Хемская, д. 14, каб. 102 (кадры), тел. 3-70-80, доб. 902, 8929-316-20-75, резюме направлять на почту millerev@mcbtr.ru»

Служба ГО и ЧС Республики Тыва НАПОМИНАЕТ !

**ПРИ ПЕРЕХОДЕ
ЧЕРЕЗ ЗАМЕРЗШИЙ
ВОДОЕМ ГРУППОЙ,
ДЕРЖИТЕСЬ НА
БЕЗОПАСНОМ
РАССТОЯНИИ**

**НЕСИТЕ РЮКЗАК
НА ОДНОМ ПЛЕЧЕ,
ЧТОБЫ В СЛУЧАЕ
ПРОВАЛА ПОД ЛЕД
БЫСТРО
ИЗБАВИТЬСЯ ОТ
НЕГО**

**МЕДЛЕННО
ОТСТУПАЙТЕ
К БЕРЕГУ СКОЛЬЗЯ-
ЩИМИ ШАГАМИ, КАК
ТОЛЬКО ЗАМЕТИТЕ
ПОЯВЛЕНИЕ ТРЕЩИН
НА ЛЬДУ**

**НЕ ПРЫГАЙТЕ
ПО ЛЬДУ, НЕ СТОЙТЕ
С БОЛЬШИМ
СКОПЛЕНИЕМ
НАРОДА НА
МАЛЕНЬКОМ
УЧАСТКЕ ЛЬДА**

| ЧАГААЛАР АРАЗЫНДАН |

Альбом

Бажычывыста хей-ле альбомнар бар. Оларның аразында «1985 чылдың доозукчулары» деп каан дашты ногаан, кылыны аажок альбом бар. Авам өйлеп-өйлеп ону ажыдып, бодамчалыг көрүп, чамдыкта чаа чуруктарны немей хырбалап олургулаар кижиги.

Мен, бичии кижиги, база чамдыкта ону сонугаргап, көргүлээр мен. Альбомнуң бирги арынында «1979 чыл, 5 «б» класс» деп хол үжүү-биле чараштыр бижип каан. Бижииктин үстүнде чурукта кызыл-кызыл галстуктарлыг, школачы хептиг өөреникчилер хүлүмзүрүп көрүп алган олурарлар. Кыс уругларның чажында ак-ак кожааларны чечектей өргүлөп каан. Өөреникчилериниң ортузунда

хып дээн аныяк башкы каттырымзап көрүп олурар. Ол мээң авам. Узун кара чажын өрү борбактай аянын кылдыр эдип алган; кыдырык карактарлыг, ак шырайлыг, чаагында меңи ооң арнын улам чараш кылдыр көргүзүп турар.

Альбомнуң дараазында арыннарын ажыдарга, өөреникчилери-биле картофель каскан, турслеттаан, бир-ле мөөрейлер, хемчеглерге киришкен, ырлаан-танцылаан, экскурсиялаан дээш кайы-даа үелерде тырттырган чуруктары бар. Удуртуп турар клазында өөреникчилерин мен безин, альбомдан таныыр апарган мен. Класс аайы-биле фото-чуруктар улажып чоруп каан. Оларны көрүп олурарга, бир-ле школачы узун төөгүнү тоожуп каанзыг.

«1985 чыл. Доозукчу 10 «б» класс, сөөлгү коңга» деп демдегледип каан чурукта өөреникчилерниң арны муңгак,

улугзуг кылдыр көзүлдү. Бичии класс-тарда чуруктарда бопугур чаактарлыг кыстар, оолдар ам шилгедеп, өскүлөп калгылаан. Олар ам школары доозуп, чуртталганың тускайлаң оруунче киргеннери ол.

Альбомнуң дараазында арыннарында өөреникчи бүрүзүнүң амы-хууда чуруктары эгелзэн. Авамга доозукчуларындан чагаалар бо-ла келгилээр. Чагаа хавын камны кончуг ажыткаш, карактарының отчугаштары чырып, оозун иштинде номчуп-ла эгелээр. Чамдык чагааларда фото-чуруктарын немей суп каан болур. Авам оларны база-ла альбомунга немей чыпшырып, кыска демдегледип кылыр. Чижев, «Мерген Ооржак, Приморск край, шериг-далай флodu» азы «Алдын-кыс Хомушку, Красноярскының башкы институту, 3 курс»... дээш чараштыр бижи-ле олар. Кижиги бүрүзүнүң кайда өөренип турарын, кайда шериг херээ

эрттирип турарын, кайда ажылдап турарын — бо бүгүнү мен база фото-чуруктардан сонугаргап, номчуп-даа турар мен. Авамның бо альбомунда өөреникчилеринге кайы хире ынаан, сагыш човангыр чораанын эскерип болур.

Кылын улуг альбом сөөлгү арыннарынга чедир долдуртунмайн барган. Авам кара сагыштыг аарыгның уржундан өске оранче электен чоруй барган, ооң-биле база альбомда демдегледип, чуруктар олчаан немешпейн, ара турупкан... Авамның ынчангы өөреникчилери ам улуг кижилер апаргылаан. Душ бооп таваржып кээривиске-ле, башкызының дугайында чырык сактышкыннарны чугаалай бээр-ле, таныыр-билирим овор-хевирлерлиг фото-чуруктар караамга көстүп кээр ийин.

/ Чаяна ШИЛОВА.

Арысканчыларга чаа көвүрүг

Улуг-Хем кожуунун Арыскан, Арыг-Үзү сумуларнын аразында орукта улуг-биче 8 көвүрүг бар. Оларнын ийизи – улуг көвүрүглер. Каш чыл дургузунда айылдыг байдалга турган улуг көвүрүгнүн бирээзи эргижирээш, адаа ирип, бир талазы чирли берген турда, бо чылын чаартып солаан. Узуну 30 метр, дооразы 7 метр чаа көвүрүг кара-сугну кежир салдыган. Эки шынарлыг быжыг көвүрүг арысканчы-

ларга шартаразын чок аргыжарына таарымчалыг апарган.

Ноябрь 14-те чаа туттунган көвүрүгнүн ажыдышынын байырлыг байдалга эрттирген. Кожуунун удуртулгазы кызыл кожааны кезип, тудугуларны шаңнап-мактап, арысканчыларга байырын чедирген. Сумунун улуг назылыг хоочун чурттакчызы Марта Тюлюшевна Тас-оол ак судун чажып, артыжап, йөрээлин салган.

«Чонар-Даш-2022» мөөрей

Бай-Тайганың төвү Тээли суурга ноябрь 10-да Хертэк Тойбухаа аттыг Уругларнын уран чүүл школазынын баазазына кожуун чергелиг «Чонар-Даш – 2022» деп школачылар аразына мөөрей болуп эрткен. Даш чонар мөөрейге Тээли, Кызыл-Даг, Хемчик база Шуйдан ниитизи-биле 17 школачы киришкен.

Мөөрейниң элээди киржикчилери 3 шактын дургузунда чонар-дашка «Азырал амытаннар» болгаш «Тыва тоолдар маадырлары» деп темаларга дүрзүлери чонуп сиилбээн.

Түнчелинде, 5 – 8 класстар аразына 1-ги черге Ачым Очур, ийигизинге Сайзана Торе, 3-кү черге Ай-Мерген Оолак тергидизен.

9 – 11 классчылардан бир дугаар черни Буянды Хүлер-оол, 2 дугаарын Таймира Кагай-оол, 3 дугаарын Айыраа Салчак алган.

Тиелекчилерге кожуун чагыргазындан акша сертификаттары болгаш хүндүлел бижикирни ты-выскан. Ол ышкаш олар республика мөөрейинге кожуунун төлээлээр эргени алган.

Даш чонар мөөрейдан аңгыда, киржикчилерге кожуунун төп ном саңынын библиотеканы Олча Салчак «Бай-Тайга – даш чонар уран чүүлдүн кавайы» деп номнар делгелгезин, «Байлак өңчү» музейинин эргелекчизи Светлана Самбуй-оол музейге экскурсияны чоруткан.

«Эзирлерниң уязы» Бии-Хемде

Бии-Хем кожуунун Найырал арбанда «Эзирлерниң уязы» национал төлевилел-биле чаа спорт залы ажыттыган.

Спорт залының тудуунга идепкейлиг киришкен, спорттун хөгжүлдизинге өмүнээзин кириген тус чер чурттакчыларына ТР-ниң Дээди Хуралының база Бии-Хем кожуунун чагыргазының Өөрүп чет-тиришкinnerин тывыскан.

Ол хүн 5 – 6 харлыг оолдар аразына кожуун чергелиг хүреш мар-гылдаазы база болган.

Национал идик-хеп декадазы

Улуг-Хем кожуунда Национал идик-хеп декадазы чарлат-тыган. Кожуунун культура албан черлеринде декадага хамаа-рыштыр хемчеглерни эрттирип турар.

Ноябрь 14-те Арыскан суму-зунда Алексей Хуурак аттыг көдээ Культура бажынына чеңи-чок (эгиннээш, кан-

даазын) быжып, даараарын көргүзүп, клубтун уран чүүл удуртукчузу Алена Самбуу мастер-классты эрттирген.

Аныктар шеверлекчинин көргүскени мастер-класын улуг со-нуургал-биле көрүп, өөренип алган-нар.

/ А.АРАКЧАА белеткээн.

| ЧАРЛАЛ. РЕКЛАМА |

ООО Специализированный застройщик «ЭНЕРГОСТРОЙ»
МИКРОРАЙОН НА МАГИСТРАЛЬНОЙ

+7 923-559-5000

Проектная документация разработана ООО «Медведь», г. Красноярск, размещена на сайте <https://xnpg17.ru/>

Исх. № 10/17/2020-03-4, 03-1, 04-1, 05-1, 06-1, 07-1, 08-1, 09-1, 10-1, 11-1, 12-1, 13-1, 14-1, 15-1, 16-1, 17-1, 18-1, 19-1, 20-1, 21-1, 22-1, 23-1, 24-1, 25-1, 26-1, 27-1, 28-1, 29-1, 30-1, 31-1, 32-1, 33-1, 34-1, 35-1, 36-1, 37-1, 38-1, 39-1, 40-1, 41-1, 42-1, 43-1, 44-1, 45-1, 46-1, 47-1, 48-1, 49-1, 50-1, 51-1, 52-1, 53-1, 54-1, 55-1, 56-1, 57-1, 58-1, 59-1, 60-1, 61-1, 62-1, 63-1, 64-1, 65-1, 66-1, 67-1, 68-1, 69-1, 70-1, 71-1, 72-1, 73-1, 74-1, 75-1, 76-1, 77-1, 78-1, 79-1, 80-1, 81-1, 82-1, 83-1, 84-1, 85-1, 86-1, 87-1, 88-1, 89-1, 90-1, 91-1, 92-1, 93-1, 94-1, 95-1, 96-1, 97-1, 98-1, 99-1, 100-1, 101-1, 102-1, 103-1, 104-1, 105-1, 106-1, 107-1, 108-1, 109-1, 110-1, 111-1, 112-1, 113-1, 114-1, 115-1, 116-1, 117-1, 118-1, 119-1, 120-1, 121-1, 122-1, 123-1, 124-1, 125-1, 126-1, 127-1, 128-1, 129-1, 130-1, 131-1, 132-1, 133-1, 134-1, 135-1, 136-1, 137-1, 138-1, 139-1, 140-1, 141-1, 142-1, 143-1, 144-1, 145-1, 146-1, 147-1, 148-1, 149-1, 150-1, 151-1, 152-1, 153-1, 154-1, 155-1, 156-1, 157-1, 158-1, 159-1, 160-1, 161-1, 162-1, 163-1, 164-1, 165-1, 166-1, 167-1, 168-1, 169-1, 170-1, 171-1, 172-1, 173-1, 174-1, 175-1, 176-1, 177-1, 178-1, 179-1, 180-1, 181-1, 182-1, 183-1, 184-1, 185-1, 186-1, 187-1, 188-1, 189-1, 190-1, 191-1, 192-1, 193-1, 194-1, 195-1, 196-1, 197-1, 198-1, 199-1, 200-1, 201-1, 202-1, 203-1, 204-1, 205-1, 206-1, 207-1, 208-1, 209-1, 210-1, 211-1, 212-1, 213-1, 214-1, 215-1, 216-1, 217-1, 218-1, 219-1, 220-1, 221-1, 222-1, 223-1, 224-1, 225-1, 226-1, 227-1, 228-1, 229-1, 230-1, 231-1, 232-1, 233-1, 234-1, 235-1, 236-1, 237-1, 238-1, 239-1, 240-1, 241-1, 242-1, 243-1, 244-1, 245-1, 246-1, 247-1, 248-1, 249-1, 250-1, 251-1, 252-1, 253-1, 254-1, 255-1, 256-1, 257-1, 258-1, 259-1, 260-1, 261-1, 262-1, 263-1, 264-1, 265-1, 266-1, 267-1, 268-1, 269-1, 270-1, 271-1, 272-1, 273-1, 274-1, 275-1, 276-1, 277-1, 278-1, 279-1, 280-1, 281-1, 282-1, 283-1, 284-1, 285-1, 286-1, 287-1, 288-1, 289-1, 290-1, 291-1, 292-1, 293-1, 294-1, 295-1, 296-1, 297-1, 298-1, 299-1, 300-1, 301-1, 302-1, 303-1, 304-1, 305-1, 306-1, 307-1, 308-1, 309-1, 310-1, 311-1, 312-1, 313-1, 314-1, 315-1, 316-1, 317-1, 318-1, 319-1, 320-1, 321-1, 322-1, 323-1, 324-1, 325-1, 326-1, 327-1, 328-1, 329-1, 330-1, 331-1, 332-1, 333-1, 334-1, 335-1, 336-1, 337-1, 338-1, 339-1, 340-1, 341-1, 342-1, 343-1, 344-1, 345-1, 346-1, 347-1, 348-1, 349-1, 350-1, 351-1, 352-1, 353-1, 354-1, 355-1, 356-1, 357-1, 358-1, 359-1, 360-1, 361-1, 362-1, 363-1, 364-1, 365-1, 366-1, 367-1, 368-1, 369-1, 370-1, 371-1, 372-1, 373-1, 374-1, 375-1, 376-1, 377-1, 378-1, 379-1, 380-1, 381-1, 382-1, 383-1, 384-1, 385-1, 386-1, 387-1, 388-1, 389-1, 390-1, 391-1, 392-1, 393-1, 394-1, 395-1, 396-1, 397-1, 398-1, 399-1, 400-1, 401-1, 402-1, 403-1, 404-1, 405-1, 406-1, 407-1, 408-1, 409-1, 410-1, 411-1, 412-1, 413-1, 414-1, 415-1, 416-1, 417-1, 418-1, 419-1, 420-1, 421-1, 422-1, 423-1, 424-1, 425-1, 426-1, 427-1, 428-1, 429-1, 430-1, 431-1, 432-1, 433-1, 434-1, 435-1, 436-1, 437-1, 438-1, 439-1, 440-1, 441-1, 442-1, 443-1, 444-1, 445-1, 446-1, 447-1, 448-1, 449-1, 450-1, 451-1, 452-1, 453-1, 454-1, 455-1, 456-1, 457-1, 458-1, 459-1, 460-1, 461-1, 462-1, 463-1, 464-1, 465-1, 466-1, 467-1, 468-1, 469-1, 470-1, 471-1, 472-1, 473-1, 474-1, 475-1, 476-1, 477-1, 478-1, 479-1, 480-1, 481-1, 482-1, 483-1, 484-1, 485-1, 486-1, 487-1, 488-1, 489-1, 490-1, 491-1, 492-1, 493-1, 494-1, 495-1, 496-1, 497-1, 498-1, 499-1, 500-1, 501-1, 502-1, 503-1, 504-1, 505-1, 506-1, 507-1, 508-1, 509-1, 510-1, 511-1, 512-1, 513-1, 514-1, 515-1, 516-1, 517-1, 518-1, 519-1, 520-1, 521-1, 522-1, 523-1, 524-1, 525-1, 526-1, 527-1, 528-1, 529-1, 530-1, 531-1, 532-1, 533-1, 534-1, 535-1, 536-1, 537-1, 538-1, 539-1, 540-1, 541-1, 542-1, 543-1, 544-1, 545-1, 546-1, 547-1, 548-1, 549-1, 550-1, 551-1, 552-1, 553-1, 554-1, 555-1, 556-1, 557-1, 558-1, 559-1, 560-1, 561-1, 562-1, 563-1, 564-1, 565-1, 566-1, 567-1, 568-1, 569-1, 570-1, 571-1, 572-1, 573-1, 574-1, 575-1, 576-1, 577-1, 578-1, 579-1, 580-1, 581-1, 582-1, 583-1, 584-1, 585-1, 586-1, 587-1, 588-1, 589-1, 590-1, 591-1, 592-1, 593-1, 594-1, 595-1, 596-1, 597-1, 598-1, 599-1, 600-1, 601-1, 602-1, 603-1, 604-1, 605-1, 606-1, 607-1, 608-1, 609-1, 610-1, 611-1, 612-1, 613-1, 614-1, 615-1, 616-1, 617-1, 618-1, 619-1, 620-1, 621-1, 622-1, 623-1, 624-1, 625-1, 626-1, 627-1, 628-1, 629-1, 630-1, 631-1, 632-1, 633-1, 634-1, 635-1, 636-1, 637-1, 638-1, 639-1, 640-1, 641-1, 642-1, 643-1, 644-1, 645-1, 646-1, 647-1, 648-1, 649-1, 650-1, 651-1, 652-1, 653-1, 654-1, 655-1, 656-1, 657-1, 658-1, 659-1, 660-1, 661-1, 662-1, 663-1, 664-1, 665-1, 666-1, 667-1, 668-1, 669-1, 670-1, 671-1, 672-1, 673-1, 674-1, 675-1, 676-1, 677-1, 678-1, 679-1, 680-1, 681-1, 682-1, 683-1, 684-1, 685-1, 686-1, 687-1, 688-1, 689-1, 690-1, 691-1, 692-1, 693-1, 694-1, 695-1, 696-1, 697-1, 698-1, 699-1, 700-1, 701-1, 702-1, 703-1, 704-1, 705-1, 706-1, 707-1, 708-1, 709-1, 710-1, 711-1, 712-1, 713-1, 714-1, 715-1, 716-1, 717-1, 718-1, 719-1, 720-1, 721-1, 722-1, 723-1, 724-1, 725-1, 726-1, 727-1, 728-1, 729-1, 730-1, 731-1, 732-1, 733-1, 734-1, 735-1, 736-1, 737-1, 738-1, 739-1, 740-1, 741-1, 742-1, 743-1, 744-1, 745-1, 746-1, 747-1, 748-1, 749-1, 750-1, 751-1, 752-1, 753-1, 754-1, 755-1, 756-1, 757-1, 758-1, 759-1, 760-1, 761-1, 762-1, 763-1, 764-1, 765-1, 766-1, 767-1, 768-1, 769-1, 770-1, 771-1, 772-1, 773-1, 774-1, 775-1, 776-1, 777-1, 778-1, 779-1, 780-1, 781-1, 782-1, 783-1, 784-1, 785-1, 786-1, 787-1, 788-1, 789-1, 790-1, 791-1, 792-1, 793-1, 794-1, 795-1, 796-1, 797-1, 798-1, 799-1, 800-1, 801-1, 802-1, 803-1, 804-1, 805-1, 806-1, 807-1, 808-1, 809-1, 810-1, 811-1, 812-1, 813-1, 814-1, 815-1, 816-1, 817-1, 818-1, 819-1, 820-1, 821-1, 822-1, 823-1, 824-1, 825-1, 826-1, 827-1, 828-1, 829-1, 830-1, 831-1, 832-1, 833-1, 834-1, 835-1, 836-1, 837-1, 838-1, 839-1, 840-1, 841-1, 842-1, 843-1, 844-1, 845-1, 846-1, 847-1, 848-1, 849-1, 850-1, 851-1, 852-1, 853-1, 854-1, 855-1, 856-1, 857-1, 858-1, 859-1, 860-1, 861-1, 862-1, 863-1, 864-1, 865-1, 866-1, 867-1, 868-1, 869-1, 870-1, 871-1, 872-1, 873-1, 874-1, 875-1, 876-1, 877-1, 878-1, 879-1, 880-1, 881-1, 882-1, 883-1, 884-1, 885-1, 886-1, 887-1, 888-1, 889-1, 890-1, 891-1, 892-1, 893-1, 894-1, 895-1, 896-1, 897-1, 898-1, 899-1, 900-1, 901-1, 902-1, 903-1, 904-1, 905-1, 906-1, 907-1, 908-1, 909-1, 910-1, 911-1, 912-1, 913-1, 914-1, 915-1, 916-1, 917-1, 918-1, 919-1, 920-1, 921-1, 922-1, 923-1, 924-1, 925-1, 926-1, 927-1, 928-1, 929-1, 930-1, 931-1, 932-1, 933-1, 934-1, 935-1, 936-1, 937-1, 938-1, 939-1, 940-1, 941-1, 942-1, 943-1, 944-1, 945-1, 946-1, 947-1, 948-1, 949-1, 950-1, 951-1, 952-1, 953-1, 954-1, 955-1, 956-1, 957-1, 958-1, 959-1, 960-1, 961-1, 962-1, 963-1, 964-1, 965-1, 966-1, 967-1, 968-1, 969-1, 970-1, 971-1, 972-1, 973-1, 974-1, 975-1, 976-1, 977-1, 978-1, 979-1, 980-1, 981-1, 982-1, 983-1, 984-1, 985-1, 986-1, 987-1, 988-1, 989-1, 990-1, 991-1, 992-1, 993-1, 994-1, 995-1, 996-1, 997-1, 998-1, 999-1, 1000-1, 1001-1, 1002-1, 1003-1, 1004-1, 1005-1, 1006-1, 1007-1, 1008-1, 1009-1, 1010-1, 1011-1, 1012-1, 1013-1, 1014-1, 1015-1, 1016-1, 1017-1, 1018-1, 1019-1, 1020-1, 1021-1, 1022-1, 1023-1, 1024-1, 1025-1, 1026-1, 1027-1, 1028-1, 1029-1, 1030-1, 1031-1, 1032-1, 1033-1, 1034-1, 1035-1, 1036-1, 1037-1, 1038-1, 1039-1, 1040-1, 1041-1, 1042-1, 1043-1, 1044-1, 1045-1, 1046-1, 1047-1, 1048-1, 1049-1, 1050-1, 1051-1, 1052-1, 1053-1, 1054-1, 1055-1, 1056-1, 1057-1, 1058-1, 1059-1, 1060-1, 1061-1, 1062-1, 1063-1, 1064-1, 1065-1, 1066-1, 1067-1, 1068-1, 1069-1, 1070-1, 1071-1, 1072-1, 1073-1, 1074-1, 1075-1, 1076-1, 1077-1, 1078-1, 1079-1, 1080-1, 1081-1, 1082-1, 1083-1, 1084-1, 1085-1, 1086-1, 1087-1, 1088-1, 1089-1, 1090-1, 1091-1, 1092-1, 1093-1, 1094-1, 1095-1, 1096-1, 1097-1, 1098-1, 1099-1, 1100-1, 1101-1, 1102-1, 1103-1, 1104-1, 1105-1, 1106-1, 1107-1, 1108-1, 1109-1, 1110-1, 1111-1, 1112-1, 1113-1, 1114-1, 1115-1, 1116-1, 1117-1, 1118-1, 1119-1, 1120-1, 1121-1, 1122-1, 1123-1, 1124-1, 1125-1, 1126-1, 1127-1, 1128-1, 1129-1, 1130-1, 1131-1, 1132-1, 1133-1, 1134-1, 1135-1, 1136-1, 1137-1, 1138-1, 1139-1, 1140-1, 1141-1, 1142-1, 1143-1, 1144-1, 1145-1, 1146-1, 1147-1, 1148-1, 1149-1, 1150-1, 1151-1, 1152-1, 1153-1, 1154-1, 1155-1, 1156-1, 1157-1, 1158-1, 1159-1, 1160-1, 1161-1, 1162-1, 1163-1, 1164-1, 1165-1, 1166-1, 1167-1, 1168-1, 1169-1, 1170-1, 1171-1, 1172-1, 1173-1, 1174-1, 1175-1, 1176-1, 1177-1, 1178-1, 1179-1, 1180-1, 1181-1, 1182-1, 1183-1, 1184-1, 1185-1, 1186-1, 1187-1, 1188-1, 1189-1, 1190-1, 1191-1, 1192-1, 1193-1, 1194-1, 1195-1, 1196-1, 1197-1, 1198-1, 1199-1, 1200-1, 1201-1, 1202-1, 1203-1, 1204-1, 1205-1, 1206-1, 1207-1, 1208-1, 1209-1, 1210-1, 1211-1, 1212-1, 1213-1, 1214-1, 1215-1, 1216-1, 1217-1, 1218-1, 1219-1, 1220-1, 1221-1, 1222-1, 1223-1, 1224-1, 1225-1, 1226-1, 1227-1, 1228-1, 1229-1, 1230-1, 1231-1, 1232-1, 1233-1, 1234-1, 1235-1, 1236-1, 1237-1, 1238-1, 1239-1, 1240-1, 1241-1, 1242-1, 1243-1, 1244-1, 1245-1, 1246-1, 1247-1, 1248-1, 1249-1, 1250-1, 1251-1, 1252-1, 1253-1, 1254-1, 1255-1, 1256-1, 1257-1, 1258-1, 1259-1, 1260-1, 1261-1, 1262-1, 1263-1, 1264-1, 1265-1, 1266-1, 1267-1, 1268-1, 1269-1, 1270-1, 1271-1, 1272-1, 1273-1, 1274-1, 1275-1, 1276-1, 1277-1, 1278-1, 1279-1, 1280-1, 1281-1, 1282-1, 1283-1, 1284-1, 1285-1, 1286-1, 1287-1, 1288-1, 1289-1, 1290-1, 1291-1, 1292-1, 1293-1, 1294-1, 1295-1, 1296-1, 1297-1, 1298-1, 1299-1, 1300-1, 1301-1, 1302-1, 1303-1, 1304-1, 1305-1, 1306-1, 1307-1, 1308-1, 1309-1, 1310-1, 1311-1, 1312-1, 1313-1, 1314-1, 1315-1, 1316-1, 1317-1, 1318-1, 1319-1, 1320-1, 1321-1, 1322-1, 1323-1, 1324-1, 1325-1, 1326-1, 1327-1, 1328-1, 1329-1, 1330-1, 1331-1, 1332-1, 1333-1, 1334-1, 1335-1, 1336-1, 1337-1, 1338-1, 1339-1, 1340-1, 1341-1, 1342-1, 1343-1, 1344-1, 1345-1, 1346-1, 1347-1, 1348-1, 1349-1, 1350-1, 1351-1, 1352-1, 1353-1, 1354-1, 1355-1, 1356-1,